Een special voor de lokale geloofsgemeenschap over duurzaamheid

Op het leven

De diepte in!

People, *planet* en *profit* vanuit christelijk perspectief

Op weg!

Suggesties voor een duurzame geloofsgemeenschap

Doe de Quick Scan!

Zie ook www.duurzamekerk.nl

Columns

weerman Reinier van den Berg,
ds. Gerrit de Fijter,
prof. Toine van den Hoogen,
mgr. Ad van Luyn en mgr. Joris Vercammen

Speciale uitgave van DISK tijdschrift *OndersteBoven*

Inhoud

Ten geleide 1

Deel 1: De diepte in! 3
Tikkie fundamenteler 4
Ds. Gerrit de Fijter: *"Rentmeesterschap is duurzaam"* 8
Kerk en duurzaamheid 9
Mgr. Ad van Luyn: *"Duurzaamheid is een deugd"* 13
Sjaloom, de ster aan het firmament 14
Mgr. Joris Vercammen: *"Onze hulp is in de naam van de Heer"* 16
Deze drie dingen blijven: geloof, hoop en liefde 17
Maar de voornaamste is de hoop 20
Toine van den Hoogen: *"Een vierde P?"* 25
People 26
Planet 30
Reinier van den Berg: *"Palmbomen of pinguïns?"* 36
Profit 37

Deel 2: Op weg! 40
Concreet en nuchter 41
Kookdominee Han Wilmink: *"Salade van rode bieten"* 42
Geld 45
Inkopen 47
Energie 51
Gebouwen en gronden 54
Samenleven 57
Samenwerken in de kerk 60
Feest vieren 61
BRAVO – een vijf stappenplan 63
Literatuur en materiaal 64

In katern: Quick Scan

Redactioneel

Dit nummer is een speciale uitgave van het DISK tijdschrift *OndersteBoven*. Landelijk bureau DISK geeft uitvoering aan het project *Kerk en duurzaamheid*. Dit project maakt deel uit van het programma *Werken aan een geloofwaardige economie*. Landelijk bureau DISK werkt hierin samen met de Stichting Oikos en Kerkinactie. Dit programma wordt mede ondersteund door Kerk en Wereld en door Projecten in Nederland van de Konferentie Nederlandse Religieuzen.

OP HET **LEVEN**

TEN GELEIDE

Is er werkelijk een klimaat dat verandert? Kunnen we er als gemiddelde Nederlander iets aan doen? In een kerkzaal in Rotterdam-Noord denkt weerman en meteoroloog Reinier van den Berg na over deze vragen uit de zaal. Het gesprek gaat over de zin en onzin van klimaatverandering. Het thema blijkt zeer te leven onder de aanwezigen. Ondertussen kijkt de zon lachend naar binnen.

Op een prachtige zomeravond in mei organiseert de missionaire protestantse wijkgemeente De Samaritaan een avond over klimaatverandering. Zo'n 50 mensen uit de buurt zijn aanwezig en gaan in gesprek met meteoroloog Reinier van den Berg. Deze wijkgemeente is niet de enige gemeente die dergelijke bijeenkomsten belegt. Steeds meer lokale geloofsgemeenschappen met verschillende achtergronden bezinnen zich samen of alleen op actuele onderwerpen als klimaatverandering en duurzaamheid. In Woudenberg organiseerden de Voorhofgemeente en de Catharinakerk bijvoorbeeld onlangs gespreksavonden over duurzaamheid, milieu, schepping en theologie. In Utrecht heeft de Oud-Katholieke Kerk een avond belegd over duurzaamheid. En in Amsterdam geeft de oecumenische geloofsgemeenschap Oudezijds 100 kleur aan het project 'Om een bewoonbare wereld'.

Duurzaamheid en lokale geloofsgemeenschap

Het oecumenische programma 'Werken aan een Geloofwaardige Economie' wil dienstbaar zijn aan de bezinning van lokale geloofsgemeenschappen. Zij wil deze ondersteunen en verdiepen. Daarom heeft zij zich de vraag gesteld: Wat betekenen duurzaamheid en de lokale geloofsgemeenschap voor elkaar? Het resultaat is deze special en de website www.duurzamekerk.nl. Hiermee is echter niet alles gezegd. Duurzaamheid blijkt namelijk geen eindstation te zijn, maar een weg. Deze special is een stap op die weg en nodigt anderen uit mee te lopen en samen verder te gaan. Het is een spannende weg, maar ook één met perspectief. Het is namelijk een weg waarop de viering van het leven centraal staat. Achter in de special is het vijf stappenplan BRAVO opgenomen. Op basis van dit stappenplan kan jouw geloofsgemeenschap snel en gemakkelijk een aantal stappen zetten op de weg van duurzaamheid.

Veelkleurig palet

'Werken aan een Geloofwaardige Economie' is een samenwerkingsprogramma van DISK, Oikos en KerkinActie. Zij vertegenwoordigen een veelkleurig palet aan kerkgenootschappen. Samen slaan zij de handen ineen. In deze special oriënteren toonaangevende personen uit deze kerkgenootschappen zich dan ook gezamenlijk op duurzaamheid. Synodepreses

ds. Gerrit de Fijter (Protestantse Kerk in Nederland), bisschop van Rotterdam mgr. Ad van Luyn (Rooms-Katholieke Kerk) en aartsbisschop mgr. Joris Vercammen (Oud-Katholieke Kerk) willen met hun bijdragen het gesprek in de lokale geloofsgemeenschap inspireren en stimuleren. Ook delen deskundigen hun inzichten, zoals Reinier van den Berg (weerman RTL Nieuws) en Toine van den Hoogen (hoogleraar fundamentele theologie Radboud Universiteit Nijmegen).
Kookdominee Han Wilmink biedt een recept voor een salade van rode biet en munt met druivensiroop en sherryazijn, veldsla met hazelnoten en rettich. In en tijdens het gebruiken van deze salade kan de bezinning op duurzaamheid vorm krijgen. De gespreksvragen uit de special kan je dan samen bespreken.

Opzet van de special

De special 'Op het leven' bestaat uit twee delen. In het eerste deel 'De diepte in' wordt nader ingegaan op de verhouding tussen de christelijke geloofsgemeenschap en duurzaamheid. Het eerste artikel beschrijft duurzaamheid als nieuwe richting van samenleven. Het stelt ook dat de uitdaging voor de christelijke geloofsgemeenschap is om duurzaamheid te doordenken vanuit het christelijk geloof. Op deze wijze doet de christelijke geloofsgemeenschap recht aan zichzelf en aan het proces van duurzaamheid. In het tweede artikel wordt de relatie tussen het christelijk geloof en duurzaamheid verder uitgediept. De drie volgende artikelen staan stil bij het christelijk geloof. In het bijzonder bij de grondwoorden van deze special: sjaloom en hoop. De laatste drie artikelen doordenken *Profit*, *People* en *Planet* vanuit deze twee grondwoorden.
Het tweede deel van de special bestaat uit concrete handelingssuggesties voor de lokale geloofsgemeenschap ten aanzien van onder andere de omgang met geld, inkopen, energie, gebouwen en gronden. De twee grondwoorden sjaloom en hoop worden op deze wijze nuchter en concreet vertaald in verschillende aspecten van kerk-zijn.

Op het leven

Doe uit deze special vooral wat bij je past. Sommigen hebben meer behoefte aan verdieping. Voor hen is het eerste deel van de special uitermate geschikt. Anderen zijn meer doeners en herkennen zich veel meer in het tweede deel. Ga dan vooral daarmee aan de slag. Het is goed om de verscheidenheid aan talenten in een geloofsgemeenschap te onderkennen én te gebruiken. Het mooie van een geloofsgemeenschap is dat je elkaar kan aanvullen. In bijbelse termen: "Je mag elkaar tot hand en tot voet zijn".
De special daagt de lokale geloofsgemeenschap uit om uitbundig het leven te vieren. Niet voor niets heet de special 'Op het leven'. In de Bijbel staat het leven immers centraal. Ongeacht met welk deel je aan de slag gaat, de onderliggende gedachte blijft dezelfde: 'Op het leven'

Tot slot

Hartelijk dank aan allen die 'tot hand en voet' zijn geweest in de tot standkoming van deze special: de deelnemers aan de expertmeeting en gebruikersraadpleging, de columnisten, de auteurs van geraadpleegde boeken en alle anderen die in woord en daad op hun manier hebben bijgedragen. Ook een hartelijk dank aan God, die in en boven alles is, voor Zijn goede boodschap van leven.

Veel plezier met de special, en met duurzaamheid!

Jan Jorrit Hasselaar en
Trinus Hoekstra

Deel I
De diepte in!

DUURZAAMHEID

Tikkie fundamenteler

Ook de lokale geloofsgemeenschap wordt uitgedaagd om verantwoordelijkheid te nemen. Niet in de laatste plaats omdat ook in de lokale geloofsgemeenschap de omgang met geld, mensen en natuur aan de orde van de dag is. De *Triple P*-benadering is daarom ook bruikbaar voor de geloofsgemeenschap. Toch moet de lokale geloofsgemeenschap dit model vanuit haar eigen identiteit eerst kritisch doordenken. Dan pas doet ze recht aan zichzelf en het proces van duurzaamheid.

Wie is niet onder de indruk van de schilderijen van Rembrandt, de Deltawerken of de huidige stand van de medische wetenschap. Het zijn totaal verschillende zaken, maar wel voortgebracht door de Westerse cultuur. Wanneer we de resultaten van de afgelopen paar honderd jaar overzien dan lijkt de rij van zegeningen in deze cultuur eindeloos: een hoge levensstandaard, goed toegankelijk onderwijs en wetenschap van niveau, enorme mobiliteit en daaraan gekoppelde vrijheid, vrijheid van godsdienst en meningsuiting, een democratisch stelsel, emancipatie van vrouwen en mensen met een handicap, etc., etc. Het lijkt vandaag de dag allemaal zo vanzelfsprekend, maar dat is het allerminst. Kijk maar eens naar het leven van je grootouders of overgrootouders. In korte tijd is er ontzettend veel veranderd. Voortschrijdend inzicht opent echter ook steeds meer de ogen voor een aantal schaduwzijden van deze culturele ontwikkeling. Zo beïnvloedt de mensheid voor het eerst in de geschiedenis de natuur op een globale en fundamentele wijze. Klimaatverandering is hiervan een duidelijk voorbeeld, maar ook vormen van vervuiling, overbevissing en de sterke afname van diversiteit in de wereld van planten en dieren. Ons huidige levenspatroon in het Westen stelt met haar schaduwzijden de huidige en toekomstige leefbaarheid van de aarde en haar bewoners zwaar op de proef. Zij brengt de toekomst van onze kinderen in gevaar. Dit kan niet de bedoeling zijn. Het volgende verhaal uit de Joodse Talmoed illustreert die les.

De emancipatie van mensen met een handicap is één van de vele zegeningen van de Westerse cultuur.

Keizer Hadrianus trok ten strijde tegen zijn vijanden. Onderweg ontmoette hij een oude man die vijgenbomen aan het planten was. Hadrianus zei tot hem: "Hebt u enige hoop ooit te eten van de vruchten van deze boom? U bent oud. Waarom

levert u zoveel inspanningen?" De oude man antwoordde: "Als God me een lang leven schenkt, dan zal ik van die vruchten eten en ik zal ervan genieten. Anders zullen het mijn kinderen zijn die ze zullen eten. Toen ik op de wereld gekomen ben, heb ik vijgenbomen gevonden die mijn voorvaderen hadden geplant. Ik wil dat mijn kinderen, op hun beurt ook vruchten vinden." Gedurende drie jaar moest de keizer oorlogvoeren. Bij zijn terugkeer zag hij de oude man weer, die hem een volle mand vijgen gaf, geplukt van de boom die hij zelf geplant had. De keizer nam de vijgen met genoegen aan en vulde de mand met goudstukken (Leviticus Rabba, 25,5).

Het verhaal wijst ons op het belang van onze taak op aarde. We moeten waken voor egoisme en kortzichtigheid en mogen dienstbaar zijn aan het welzijn van onze kinderen en die van anderen. In de tijd van de Koude Oorlog wees de zanger Sting in zijn hit *Russians* er al op dat:

We share the same biology
Regardless of ideology
What might save us, me, and you
Is that the russians love their children too

De gezamenlijke zorg voor de toekomst kan muren slechten en alleen samen komen we verder.

Recht doen aan elkaar

Velen elders in de wereld streven ook naar dezelfde zegeningen voor henzelf en hun kinderen. En heeft niet iedereen evenveel recht op voldoende voedsel, goede huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs en inkomsten om in de dagelijkse behoeften te voorzien? Of zelfs op een auto, een koelkast en een vliegvakantie? Maar als alle mensen zouden leven als bijvoorbeeld de gemiddelde Nederlander, hebben we aan twee aardbollen nog niet genoeg. Onze verre voorouders trokken verder naar een andere akker als de hunne uitgeput raakte. Het leven speelde zich toen vooral af op lokaal niveau. Vandaag kunnen we echter niet verder trekken naar een volgende akker. De gehele aarde is onze akker geworden en de daarop levende wereldgemeenschap wordt tegenwoordig omschreven als *a global village*. Internet en mobiliteit hebben afstanden verkleind. Vrijwel alles is met elkaar verbonden. In Nederland importeren we bloemen uit Kenia, gaan op vakantie naar Gambia en onze uitstoot van CO_2 treft vooral de zwakste ecosystemen en de armste mensen elders. Mede-christenen elders in de wereld vragen, bijvoorbeeld in de 'Accra-verklaring', om in gedachten en keuzes rekening te houden met de *global village* en die ene akker (1). Intimiteit en solidariteit ten aanzien van deze *global village* en de zorg voor deze ene akker zijn echter nog geen vanzelfsprekendheden. Ook ontbreekt vaak de samenhang als het gaat om vraagstukken die hiermee samenhangen. Deze vraagstukken worden overwegend als symptoom bestreden. Een vorm van symptoombestrijding treffen we bijvoorbeeld aan als het gaat om klimaatverandering. Een vraagstuk dat veel mensen bezighoudt.

Klimaatverandering

De Duurzaamheidmonitor 2007 stelt dat zes op de tien Nederlanders zich ernstig zorgen maken over het klimaat dat mede verandert door toedoen van de mens. Dit is een toename van 50% ten aanzien van 2006. Er is alle reden voor deze toename van bezorgdheid. Sir Nicholas Stern, adviseur van de Engelse regering, wijst er in zijn bekende rapport op dat klimaatverandering serieuze impact heeft op het leven van mensen en van de natuur. De grootte van de impact wordt bepaald

door de mate van temperatuurstijging. Er zijn echter mogelijkheden om deze verandering van het klimaat te dempen. Er worden dan ook diverse initiatieven ontwikkeld om de uitstoot van CO_2 tegen te gaan. Een prestigieus Nederlands initiatief op dit gebied is 'Tikkie Terug'.

Tikkie Fundamenteler

RTL Nederland, *Procter & Gamble* en HIER roepen Nederlandse huishoudens op om samen een 'Tikkie Terug' te doen in energie-

De zich almaar terugtrekkende gletsjer toont de impact van de verandering van het klimaat door toedoen van de mens.

verbruik. Op deze wijze willen zij de uitstoot van CO_2 reduceren. Het gezaghebbende internationale panel ten aanzien van klimaatverandering IPCC stelt in haar meest recente rapporten echter dat we ons niet primair moeten richten op de vermindering van de uitstoot van CO_2. Zij stelt dat we ons in de eerste plaats moeten richten op een verandering van het huidige ontwikkelingspatroon van onze cultuur. In de eerste plaats gaat het er dus niet om dat we onszelf en onze kinderen leren zuiniger om te gaan met energie. Het gaat niet zozeer om een 'Tikkie Terug', maar om een 'Tikkie Fundamenteler'. De uitdaging is onszelf en onze kinderen een andere richting te wijzen. Deze veelbelovende, maar spannende uitdaging kan worden samengevat met het woord 'duurzaamheid'. Duurzaamheid koppelt globale problemen als klimaatverandering, energie- en watervoorziening, achteruitgang van de biodiversiteit, armoede en de steeds groter wordende kloof tussen rijk en arm aan elkaar. Duurzaamheid biedt daarmee een omgang en een aantrekkelijk perspectief, ook op het niveau van de lokale geloofsgemeenschap. Duurzaamheid betekent een verrijking waarin de viering van het leven centraal staat. Ook in de Bijbel staat de viering van het leven centraal. Daarom onderzoeken we in deze special wat duurzaamheid en de christelijke geloofsgemeenschap voor elkaar kunnen betekenen.

Duurzaamheid en de lokale geloofsgemeenschap

Decennia geleden is duurzaamheid begonnen als een ecologisch vraagstuk. Het heeft zich sindsdien ontwikkeld tot een breder thema. Velen kennen de *Triple P*-benadering van John Elkington (1997): *Profit*, *People* en *Planet*. Deze benadering is toonaangevend in het bedrijfsleven binnen het denken over Maatschapelijk Verantwoord Ondernemen (MVO). Het gaat in deze benadering om een verantwoorde omgang met economie, mensen en natuur. Het is een zoektocht naar een zorgvuldige balans tussen *Profit* (winst), *People* (mensen) en *Planet* (natuur). Op welke wijze gaat de één niet ten koste van de ander. De drie P's worden vaak als volgt weergegeven.

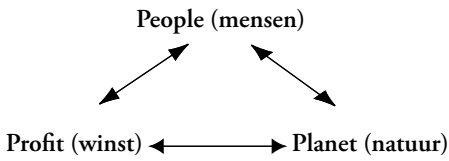

figuur 1

Duurzaamheid daagt iedereen uit verantwoordelijkheid te nemen. Er bestaat echter geen uitgestippeld duurzaam traject. Duurzaamheid is veel eerder navigeren en bakens verleggen op onbekend terrein. Het is een weg van vallen en opstaan. Hier is moed voor nodig. Sommigen laten dit al zien. Bedrijven richten zich bijvoorbeeld steeds meer op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Ze worden zich ervan bewust dat er meer is dan financieel rendement alleen. Ook de lokale geloofsgemeenschap wordt uitgedaagd om verantwoordelijkheid te nemen. Niet in de laatste plaats omdat ook in de lokale geloofsgemeenschap de omgang met geld, mensen en natuur aan de orde van de dag is. De *Triple P*-benadering is daarom ook bruikbaar voor de geloofsgemeenschap. Toch moet de lokale geloofsgemeenschap dit model vanuit haar eigen identiteit eerst kritisch doordenken. Dan pas doet ze recht aan zichzelf en het proces van duurzaamheid. Zij moet het model verdiepen en verrijken door het te waarderen vanuit het christelijk geloof. Want alleen door dit geloof krijgt de geloofsgemeenschap oog voor het doel dat God met Zijn schepping heeft.

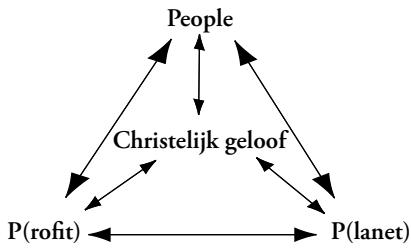

figuur 2

Dit geloof is geen set van waarheden of een pakket van geboden en verboden. In de eerste plaats is het een manier van omgaan met jezelf, met de werkelijkheid om je heen, met mensen, dieren en dingen. Het christelijke geloof is een levend verhaal waarin het leven van mensen een plaats heeft en waarin bepaalde vormen van leven als zinvol verschijnen. Dit geloof helpt mensen om vruchtbaar betrokken te zijn op eigentijdse vraagstukken. Deze vraagstukken zelf en de sporen van God die erin aan het licht komen, kunnen mensen dan opnieuw leren handelen. In de christelijke spiritualiteit is er een diep besef, dat de omgang met jezelf, andere mensen en de niet-menselijke schepping te maken heeft met de beloftevolle wijze waarop God zich tot de schepping verhoudt. De kerk van Schotland omschrijft spiritualiteit dan ook als een poging om te groeien in fijngevoeldigheid ten aanzien van jezelf, anderen, de niet-menselijke schepping en God, die in en boven dit alles is.

(1) IN DE ACCRA-VERKLARING UIT 2004 ROEPT DE WERELDBOND VAN HERVORMDE/GEREFORMEERDE KERKEN HAAR ACHTERBAN OP OM MEER WERK TE MAKEN VAN ECONOMISCHE EN ECOLOGISCHE GERECHTIGHEID.

Gespreksvragen

1. Wat roept klimaatverandering bij je op?
2. Welk gevoel heb je bij 'Tikkie Terug'?
3. Welk gevoel heb je bij 'Tikkie Fundamenteler'?
4. Herken je binnen jouw geloofsgemeenschap de spanning tussen de omgang met geld, mensen en natuur? Hoe gaat jouw geloofsgemeenschap met deze spanning om?
5. Heeft de lokale geloofgemeenschap volgens jou een verantwoordelijkheid als het gaat om duurzaamheid?

OP HET **LEVEN**

Rentmeesterschap is duurzaam

Elke structuurverandering heeft een wezensverandering nodig. Dat geldt ook voor duurzaam leven. Ik bedoel: je kunt wel allerlei maatregelen verzinnen en hopen zo de duurzaamheid te bevorderen, maar dat werkt alleen zolang het op ons mensen past, zolang het ons uitkomt. Wie innerlijk bereid is – dat is in je diepste wezen - om op een nieuwe manier met het leven en de schepping om te gaan dan het dictaat van de samenleving ons leert, zal ook tegen de stroom in bereid zijn consequenties te trekken.

Ds. Gerrit de Fijter: "Laten we daarom de drie P's doen dragen door de P van Pneuma, adem, geest."

Op 10 juni jongstleden maakte de Protestantse Kerk bekend, tijdens de conferentie 'Kerken werken aan een geloofwaardige economie', dat ze zich middels haar werkorganisatie *Kerk in Actie* aansluit bij het Platform Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO). Daarmee wil de kerk bevorderen dat wezenlijke gegevens uit de Bijbel handen en voeten krijgen in het (bedrijfs)leven van alledag. Dat maakt rentmeesterschap - het eigenlijke bijbelse woord voor duurzaamheid - heel concreet. Vanuit de bijbel zeggen we: duurzaamheid wordt bevorderd als de schepping rust krijgt: dus géén uitputting van akker, mens of dier! Geen roofbouw.

MVO gaat uit van de drie P's: *Profit, People en Planet* - oftewel economische, sociale en ecologische waarden. Dat is goed. Bij die drie P's zeg ik vanuit de kerk: in die drie P's moet de wezensverandering vooraf gaan aan de structuurverandering.

Laten we daarom de drie P's doen dragen door de P van *Pneuma*, adem, geest. Want zonder Gods Geest komt er van alle goede bedoelingen niet veel terecht. Gods Geest laat bij mensen diep van binnen nieuwe kracht doorbreken zodat zij wezenlijk en duurzaam rentmeester willen zijn en blijven.

Want wie zal in een tijd van overvloed en reclame een sobere levensstijl en duurzaam gedrag kunnen volhouden zonder die Geest? Bijbels rentmeersterschap is tegelijk ontspannen rentmeesterschap omdat het gebaseerd is op duurzame beloften.

Christenen kunnen, vanuit hun geloof, een grote bijdrage leveren in een veranderende kijk op leven en schepping, zó dat *mens, dier* en *akker* het duurzaam merken. Ja, zelfs het roodborstje in de tuin en de kikker in de sloot ademen dan op.

DS. GERRIT DE FIJTER, PRESES GENERALE SYNODE PROTESTANTSE KERK IN NEDERLAND

DUURZAAMHEID

Kerk en duurzaamheid

God roept mensen om in alle aspecten van het leven bij te dragen aan de opbouw van de wereld. Ze mogen stenen aanleveren, die later, misschien tot hun eigen verbazing, onderdeel blijken uit te maken van een prachtige door God gebouwde kathedraal.

Voor sommige gelovigen is de relatie tussen kerk en duurzaamheid niet vanzelfsprekend. Zij zijn bijvoorbeeld van mening dat de belofte van God van redding en bevrijding alleen betrekking heeft op het individu, en dan vaak ook nog alleen op zijn of haar ziel. Dienstbaarheid aan de samenleving wordt niet gezien als te behoren tot het wezen van de geloofsgemeenschap. Deze zienswijze is het gevolg van een ontwikkeling binnen onze Westerse cultuur waarin kerk en theologie geen passend antwoord hadden op eigentijdse vragen. Vanaf de Reformatie is religie mede hierdoor van hoeksteen van de samenleving verworden tot slechts een onderdeel ervan. De taak van de kerk is sindsdien steeds meer het verzorgen van de gewonden geworden en niet het inspireren van de hoofdmacht. Naastenliefde is gedevalueerd tot liefdadigheid. Voor anderen daarentegen is de relatie tussen geloofgemeenschap en duurzaamheid geheel vanzelfsprekend. Met veel enthousiasme en energie doen ze mee aan de opbouw van de

Als straf voor zijn hoogmoed moet Atlas voorkomen dat de hemelkoepel op aarde stort.

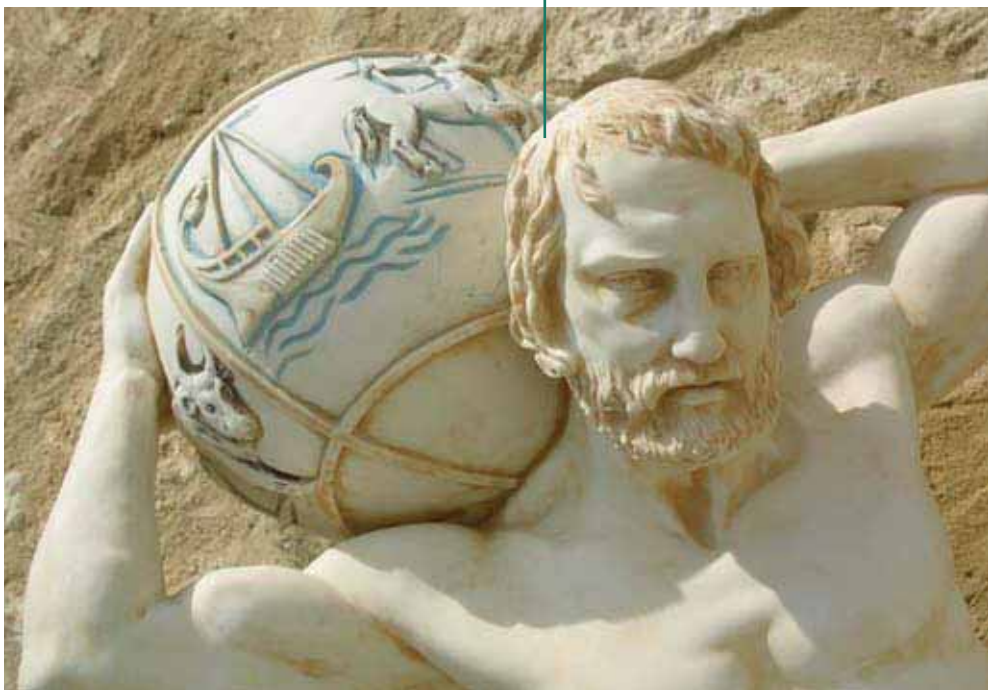

Atlas

Atlas is een figuur uit de Griekse mythologie. Als straf voor zijn hoogmoed moet hij voorkomen dat de hemelkoepel op aarde stort. Atlas staat ook afgebeeld op het paleis op de Dam in Amsterdam. Staande op het fronton aan de achtergevel aan de Nieuwezijds Voorburgwal torst Atlas het hemelgewelf. Vroeger werd aan kinderen verteld dat als Atlas zijn bol zou laten vallen, Amsterdam ten onder zou gaan! De kerk en christenen zijn echter niet de redders van Amsterdam of van deze wereld. Christenen mogen volgens de protestantse theoloog Berkhof in nuchterheid en volharding bijdragen aan het plan van God, wetend dat ze de zonde niet kunnen uitbannen. Dat laatste kunnen mensen niet waarmaken. God is de redder van de wereld.

samenleving. Niet zelden gaat dit gepaard met een idee van maakbaarheid of de verbeelding dat men al het leed van de wereld op zich moet nemen. Dit laatste verschijnsel wordt ook wel het Atlascomplex genoemd (zie box). Duurzaamheid verrijkt echter de lokale geloofsgemeenschap en zet vraagtekens bij deze twee zienswijzen.

De derde weg

Duurzaamheid daagt de lokale geloofsgemeenschap uit opnieuw kritisch te kijken naar wat de verhalen in de Bijbel zeggen over God en Zijn belofte. Als we kijken naar deze verhalen dan zien we al in het begin van de Bijbel, dat God niet alleen betrokken is op het individu en zijn of haar ziel. Al in Genesis 1 zien we God bezig om de hemel en aarde te scheppen. Hij is bezig om de chaos en de oerkrachten hun plaats te wijzen en de aarde bewoonbaar te maken voor al het leven. Johannes 3:16-17 wordt vaak omschreven als de fundamentele samenvatting van de bijbelse verhalen. Ook in deze samenvatting vinden we dat God betrokken is op heel zijn schepping: "Want God heeft zijn Zoon niet naar de wereld (kosmos) gezonden om de wereld te veroordelen, maar om door Hem de wereld te redden." Het gaat God dus niet alleen om de individuele mens, maar om de kosmos, om de schepping in z'n geheel. Ook Paulus heeft het in zijn brief aan de gemeente te Rome (Romeinen 11:12,15) niet alleen over de mens, maar over de wereld (kosmos). God is bezig om van deze wereld een woonplaats te maken voor al het leven. Hij wil dit echter niet alleen doen.

God roept de mens

In het scheppingsverhaal heeft God ook een taak in gedachten voor de mens. Hij roept mensen om in vrijheid met hem mee te doen. God wil met mensen een verbond sluiten. Een verbond waarbinnen de mens meedoet met God. Het verbond markeert een geschiedenis waarin God de mens roept om deel te nemen aan de opbouw van de wereld.. De geloofsgemeenschap bestaat uit mensen die gehoor proberen te geven aan deze roeping. Soms wordt deze roeping sterk vergeestelijkt. Maar in Genesis 2:15 klinkt deze roeping heel praktisch. De mens wordt geroepen om de aarde te bewerken en te bewaren. Het doel van dit Hebreeuwse woordpaar *awoda* en *sjamar* (bewerken en bewaren) is om de tuin (de planten, de bomen en de dieren) tot zijn recht en bestemming te laten komen. De dieren en de aarde staan in dienst van de mens, maar het is niet hun bestemming om alleen maar de mens te dienen. Ze hebben ook een eigen

bestemming die de mens dient te respecteren. Ze staan dus in dienst van elkaar en samen staan zij in dienst van God en Zijn Rijk. De Benedictijnse traditie kent een sterk besef dat de roep van God niet alleen geldt voor het geestelijk leven maar voor alle aspecten van het leven (zie box).
God roept de mens dus om in alle aspecten van het leven bij te dragen aan de opbouw van de wereld, maar Hij stelt aan deze taak meteen grenzen. De mens mag van één boom niet eten. De mens moet grenzen accepteren. Verderop in het Genesisverhaal eten Adam en Eva toch van deze boom omdat ze willen zijn als God. Het ligt echter niet in de aard van de mens om te zijn als God. Dat is een jas die de mens niet past, ook al is de mens vaak geneigd om deze jas aan te willen trekken. In onze tijd van maakbaarheid is dat niet anders dan in dit eerste verhaal van de Bijbel. Miskenning of overschatting van de van God ontvangen taak leidt uiteindelijk tot schade voor de mens.

Sjaloom

Mensen worden ook vandaag de dag geroepen mee te doen in dienst van het Koninkrijk van God. Mensen mogen stenen aanleveren, die later, misschien tot hun eigen verbazing, onderdeel blijken uit te maken van een prachtige door God gebouwde kathedraal. Een illustratie hiervan vinden we verderop in de doordenking van *People*. Deze doordenking begint met het verhaal van de Engelse priester Trevor Huddleston. In het Zuid-Afrika van de apartheid neemt hij, als groet, zijn hoed af voor een zwarte en ongeletterde vrouw, die met haar kind op een terras staat. Deze vrouw bestaat niet in de ogen van die samenleving. De priester zal zich op dat moment waarschijnlijk niet realiseren welke invloed deze groet heeft op het kind, de latere aartsbisschop Desmond Tutu, en daarmee wellicht

Roeping in de brouwerij

In de Benedictijnse traditie zit het besef diep dat de roeping van God niet alleen geldt voor het geestelijk leven, maar voor alle aspecten van het leven. De roep van God heeft dus ook betrekking op de omgang met materiele goederen. Naast het gebed is bier brouwen een belangrijke activiteit in de Benedictijnse traditie. Het bier van de Benedictijnse kloostergemeenschap in Orval is wereldberoemd. Ook in de bierbrouwerij van Orval zijn de waarden van de geloofsgemeenschap leidinggevend en wordt geprobeerd bij te dragen aan het Rijk van God. Dit vertaalt zich in kwalitatief zeer goed bier gemaakt met eerbied voor de schepping. De productie wordt niet verder uitgebreid omdat de broeders de menselijke maat in de brouwerij willen blijven hanteren. Nu kent iedereen elkaar bij naam en hoeft niemand ooit over te werken. Mensen hebben immers ook een privé-leven. Tevens maakt men gebruik van duurzame energiebronnen. Bier uit Orval is dus om van te genieten. Het voorbeeld van de Benedictijnen kan in andere geloofsgemeenschappen bijdragen aan het gesprek over het hoe en waarom van het beheer van de materiële goederen. Gaat het in dit beheer om het hoogste financiele rendement? Of gaat het om een wellicht minder, maar verantwoord, financieel rendement met meer oog voor mens en natuur?

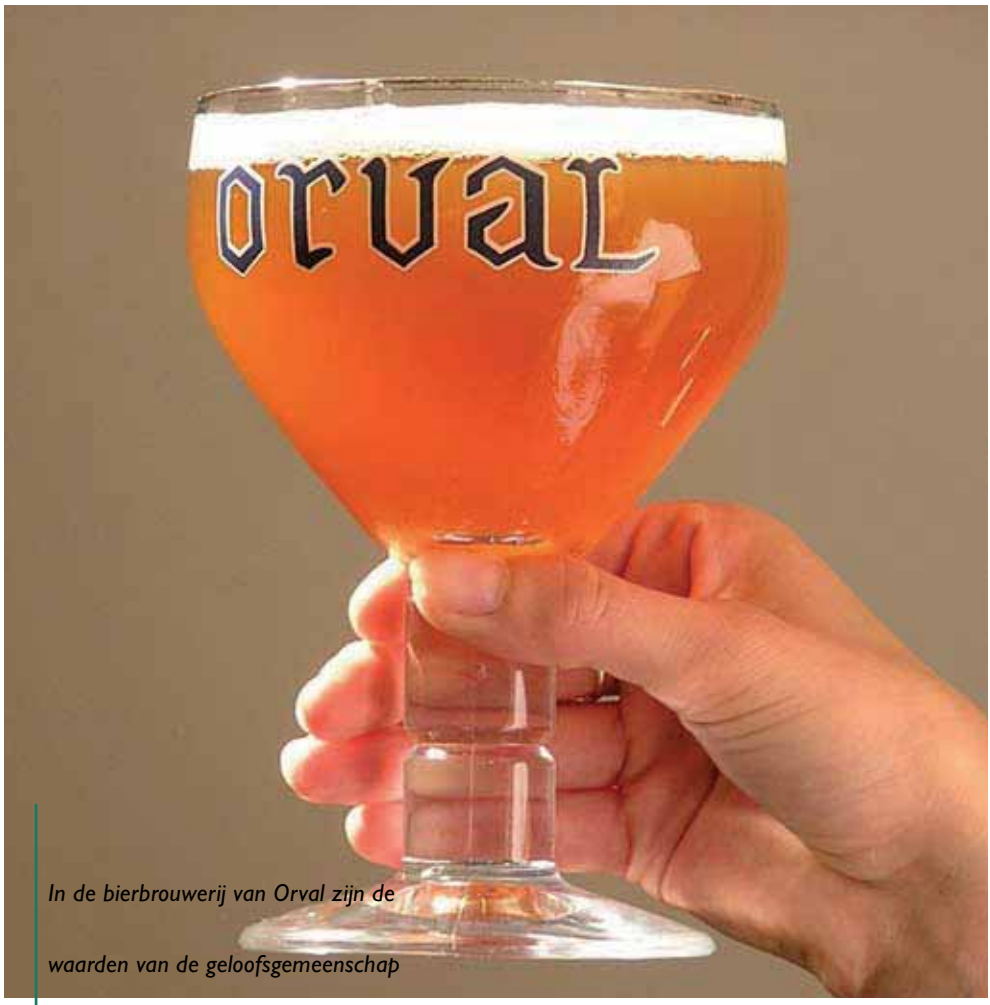

In de bierbrouwerij van Orval zijn de waarden van de geloofsgemeenschap leidinggevend.

Gespreksvragen

1. Wat is je gevoel bij 'kerk'?
2. Wat is je gevoel bij 'duurzaamheid'?
3. Passen deze twee gevoelens bij elkaar of zijn ze tegenstrijdig?
4. Hebben dieren en aarde volgens jou een eigen bestemming die de mens dient te respecteren?
5. Stelling: Het is God te doen om de bevrijding van heel Zijn schepping.

op Zuid-Afrika. Tutu heeft immers als voorzitter van de Waarheidscommissie een grote rol gespeeld in de verzoening in het Zuid-Afrika van na de apartheid. De kathedraal is het Rijk van God waarin gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping de dienst uitmaken. In het Hebreeuws wordt hiervoor het woord 'sjaloom' gebruikt. Sjaloom is de eerste van de twee bijbelse grondwoorden van deze special waarmee de lokale geloofsgemeenschap het denken over duurzaamheid mag verrijken.

OP HET **LEVEN**

Duurzaamheid is een deugd

In de kerkelijke verkondiging van de katholieke sociale leer vraag ik vaak aandacht voor van het beginsel van de soberheid. Ik plaats het naast dat van de solidariteit en van de subsidiariteit, beginselen waarmee naar katholieke traditie het welzijn van de enkeling en het welzijn wereldwijd gerealiseerd moeten worden.

Nauw verbonden met soberheid is de doelstelling van een blijvende ecologische en toekomstbestendige ontwikkeling van de wereld, waartoe de mensen worden opgeroepen. De huidige generatie moet niet op kosten van de toekomstige leven.

In de verhalen van de bijbelse aartsvaders, bij de profeten en in de wijsheidsliteratuur treffen wij veel verwijzingen aan naar de nauwe samenhang die er bestaat tussen het lot van de mens en de natuur. Het Nieuwe Testament benadrukt het geloof in de onvoltooide schepping die wacht op de uiteindelijke onthulling en voltooiing van de vrijheid en heerlijkheid van de kinderen Gods. De kerkvaders zien in de onbeschrijfelijke schoonheid van de schepping het bewijs voor Gods almacht over de mens. De huidige theologie van de schepping heeft het aan de Franse theoloog Teilhard de Chardin te danken dat wij oog hebben gekregen voor een kosmische harmonie waarin Christus het middelpunt vormt.

Ook de Commissie van de Bisschoppenconferenties van de Europese Unie, waar ik op dit moment voorzitter van ben, heeft in verklaringen en documenten het beginsel van de soberheid steeds opnieuw aangeroerd. Tijdens een ontmoeting met de presidenten van de Europese instituten in mei van dit jaar heb ik opgemerkt, dat dezelfde aandacht die nu uitgaat naar de andere werelddelen ook onze

zorg voor en onze betrekkingen tot toekomstige generaties moet gelden. Om die reden heb ik voorgesteld dat er in de EU naast de Hoge Vertegenwoordiger voor het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid ook een Hoge Vertegenwoordiger voor de betrekkingen met de Toekomstige Generaties komt.

Duidelijk is dat ook persoonlijke deugden die onze leefstijl bepalen aan het principe van soberheid moeten beantwoorden. Ik zou er nu die van de '*constantia*', van de duurzaamheid, aan willen toevoegen. De eis van duurzaamheid nodigt ons uit tot regelmaat en continuïteit op momenten dat wij wispelturig en veranderlijk zijn. Zij roemt de '*stabilitas loci*' wanneer wij te mobiel en te reislustig worden. Zij maant ons tot een innerlijke evenwichtigheid als wij door een al te sterk gevoelsleven emotioneel in zwaar weer terecht dreigen te komen.

In het licht van de dreigende klimaatverandering en andere ecologische lasten is het beginsel van duurzaamheid een belangrijke aanvulling op de uitgangspunten van de katholieke sociale leer. Deze laatste – en daarbinnen in het bijzonder de deugd van duurzaamheid – behoeft vertaling naar zowel de politiek als de persoonlijke levenswijze van mensen.

MGR. AD VAN LUYN, BISSCHOP VAN ROTTERDAM
(ROOMS-KATHOLIEKE KERK)

CHRISTELIJK **GELOOF**

Sjaloom, de ster aan het firmament

Het welzijn voor de hele gemeenschap mag vanuit het christelijk geloof altijd en overal de ster aan het firmament zijn waarop gekoerst wordt. Het doel is niet om bij de ster te komen. Het doel is om aan de hand van deze ster de koers in deze wereld te bepalen.

De inhoud van het woord 'sjaloom' komen we door de hele de bijbel heen tegen, zo ook in het niet zo populaire bijbelboek Leviticus. In Levitcus lezen we dat er om de vijftig jaar een jubeljaar dient plaats te vinden. In dat jaar worden slaven weer vrijgelaten, schulden kwijtgescholden en krijgt men kwijtgeraakte bezittingen terug. Het jubeljaar zoekt het rechtvaardige herstel van maatschappelijke verhoudingen. De uitgangsposities waren dan wel gelijk, maar mensen hebben hun gebreken en ondergaan lotgevallen. Sommigen zijn arm geworden, anderen rijk.

Het jubeljaar heeft niet alleen oog voor de menselijke relaties. Ook heeft ze oog voor de gesteldheid van de aarde. In het jubeljaar mag het land namelijk niet bewerkt worden. Men moet leven van de vruchten die de bodem zonder bewerking oplevert en van de oogst van het voorafgaande jaar. Kort samengevat, in het jubeljaar rusten mensen en rust het land. Het jubeljaar lijkt er op te wijzen dat de tot standkoming van het Rijk van God niet primair afhangt van menselijke krachten of van de krachten van de natuur. Natuurlijk zijn er ecologische en agriculturele redenen aan te voeren die zo'n maatregel als rust voor het land met het oog op een productief rendement rechtvaardigen. De dichter Willem Barnard schrijft echter dat we dan voor we het weten zo'n stukje Schrift in de sfeer trekken van: 'Slimme jongens, die Joden'. De kern van dit bijbelgedeelte is dat het ten diepste gaat om het besef dat ons (voort)bestaan afhankelijk is van God. Sabbat bekent dus meer dan ophouden. Het betekent ook de verantwoording uit handen geven. God heeft beloofd dat Hij de bevrijding van Zijn schepping brengt. Mensen mogen vasthouden aan deze belofte en hierin meedoen. Deze belofte is er één van gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping. Dit komt tot uitdrukking in het ene Hebreeuwse woord 'sjaloom'. Een vergezicht, maar zo nu en dan ook al heel dichtbij.

God heeft beloofd dat Hij de bevrijding van Zijn schepping brengt. Mensen mogen vasthouden aan deze belofte en hierin meedoen.

Verlangen naar gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping

De sjaloom die we tegenkomen in het jubeljaar heeft het welzijn van de gemeenschap in zijn breedst mogelijke betekenis op het oog,

het leven in al zijn vormen en diversiteit. Dit welzijn voor de hele gemeenschap mag daarom vanuit het christelijk geloof altijd en overal de ster aan het firmament zijn waarop gekoerst wordt. Het doel is niet om bij de ster te komen. Het doel is om aan de hand van deze ster de koers in deze wereld te bepalen. Dit streven naar sjaloom creëert ruimte. Het wekt een verlangen waarbinnen werkelijk geleefd kan worden. Met behulp van deze ster mag de christelijke geloofsgemeenschap haar koers bepalen en de koers bijstellen als ze hoe dan ook uit koers raakt. Op deze wijze vindt ze waarden achter oude woorden terug als richtinggevend in nieuwe tijden. De woorden uit Leviticus 25 vinden we ook terug op de *Liberty Bell* in Pennsylvania (Verenigde Staten). De tekst op de bel zegt: "Elk vijftigste jaar zal voor jullie een heilig jaar zijn, waarin kwijtschelding wordt afgekondigd voor alle inwoners van het land."

De tekst op de Liberty Bell *zegt:*

"Elk vijftigste jaar zal voor jullie een heilig jaar zijn, waarin kwijtschelding wordt afgekondigd voor alle inwoners van het land."

In deze hoedanigheid hebben de woorden uit Leviticus bijgedragen om de koers te bepalen die leidde tot de afschaffing van de slavernij. De Liberty Bell werd van legendarisch belang toen voorstanders van de afschaffing van de slavernij hem als hun symbool adopteerden. De woorden uit Leviticus van sjaloom mogen ook nu het streven naar duurzaamheid in kerk en samenleving richting en verdieping geven. In onze tijd gaat het dan ook niet alleen om rechtvaardigheid, vrede en heelheid voor de mens. Het gaat om sjaloom voor mens en natuur.

Stellingen

Stelling 1: Het is een kunst om sabbat te vieren.

Stelling 2: Het christelijk geloof heeft alleen het welzijn van mensen op het oog.

Stelling 3: Het streven naar sjaloom werkt krampachtigheid en vermoeidheid in de hand.

OP HET **LEVEN**

Onze hulp is in de Naam van de Heer die hemel en aarde gemaakt heeft!

Hebben we dan hulp nodig? Waarvoor dan wel? Hebben we niet genoeg aan onszelf alleen? 'Zelfstandigheid' is het moderne ideaal: zo min mogelijk afhankelijk zijn; en ook 'beheersing': om zoveel mogelijk resultaat te halen. Zelfstandigheid en beheersing zijn de basisingrediënten van de vooruitgang.

Mgr. Joris Vercammen: "Mensen die zich bewust zijn dat deze levensnoodzakelijke dingen gegeven worden, zullen vanuit die ervaring alleen al meer duurzaam gaan leven"

Maar die 'vooruitgang' lijkt ons niet de schone lucht te brengen die we nodig hebben, niet het heldere water dat we niet kunnen missen, niet altijd de voeding die ons gezond houdt. Het resultaat van de vooruitgang is niet onverdeeld positief. Dat is bekend. Wat is er dan mis met dat streven naar zelfstandigheid en beheersing? Dat er geen waardering meer is voor afhankelijkheid, die even wezenlijk is voor een mens. De echt belangrijke dingen in het leven maken we toch niet zelf, die krijgen we: waardering, vriendschap, begrip… en eigenlijk horen ook schone lucht, helder water en gezond gewas in dit rijtje thuis. Trouwens ook 'geloof', want dat hebben we evenmin uit onszelf.

Gelovig *word je* omdat je in het hart geraakt *wordt* door een liefde die alle verstand – lees maar: alle beheersing – te boven gaat. Daarom is geloof 'duurzaam'. De duurzaamheid ervan zit in dit aangeraakt en aangedaan willen *worden*! Maar dat is toch zo voor alle 'duurzaamheid' - van een gezond milieu tot en met een menswaardig levensklimaat – dat je dit zomaar krijgt, roept respect en dus zorg in je op. Mensen die zich bewust zijn dat deze levensnoodzakelijke dingen gegeven worden, zullen vanuit die ervaring alleen al meer duurzaam gaan leven. Duurzaamheid begint dus waar we ertoe komen onze afhankelijkheid meer ruimte te gunnen. Met hemel en aarde biedt de Eeuwige mensen Zijn liefde aan: ze zijn geschenk opdat mensen er gelukkiger mee zouden worden. Duurzaamheid is niet meer dan geloof in die liefde, in dat Verbond! Daarom is het de kerk om duurzaamheid te doen.

Onze hulp is in de Naam van de Heer die hemel en aarde gemaakt heeft! Graag!

MGR. JORIS VERCAMMEN, AARTSBISSCHOP OUD-KATHOLIEKE KERK VAN NEDERLAND

CHRISTELIJK **GELOOF**

Deze drie dingen blijven altijd bestaan: geloof, hoop en liefde

Met de talenten van geloof, hoop en liefde mogen mensen bijdragen aan het vormgeven van het Koninkrijk van God op aarde. Met vallen en opstaan mogen zij dit bezit van de heer inzetten totdat de heer terugkomt.

In de parabel van de talenten uit Mattheüs 25 verlaat een man zijn huis en roept zijn dienaren bij zich. Hij vertelt dat hij op reis gaat en geeft hen zijn vele bezittingen in beheer. Hij vraagt ze hiervoor zorg te dragen. De parabel vertelt verder weinig over deze man. Maar alleen al het feit dat hij een aantal dienaren heeft en een enorm bezit aan hen overdraagt, verraadt dat het om een zeer rijk man gaat. Misschien wel een koning. Wel een koning die blijkbaar heel veel vertrouwen heeft in zijn dienaren. Hij geeft hen namelijk zijn bezit in beheer. Het bezit van de rijke man bestaat uit talenten. Een 'talent' was in die tijd een woord voor een zeer groot geldbedrag. Om een indruk te geven. Het dagloon van een arbeider bestond uit een kwart van een sikkel. Een talent bevatte 3600 sikkels. Dat is 14.400 daglonen. Wij zouden zeggen over een talent: "Het is een zak met goud". Iedere dienaar krijgt verschillende hoeveelheden zakken goud. De één krijgt er vijf, de ander twee en weer een ander één. Dit kunnen wij oneerlijk vinden. Waarom krijgt de één meer dan de ander? Het uitdelen van verschillende hoeveelheden gaven komen we ook elders tegen in het Jodendom van die tijd. Dit kan oneerlijk lijken. In de Joodse traditie wordt dit echter verondersteld als de gegeven werkelijkheid en staat verder niet ter discussie. Het gaat in deze parabel veel meer om de praktische vraag: "Wat heb je gedaan met het bezit dat ik je in vertrouwen heb gegeven?" Bij het ontvangen van de talenten krijgen de dienaren geen gedetailleerde instructies mee. Het wordt aan hun gezonde verstand overgelaten wat ze ermee doen.

Angst maakt een mens niet vrij om toekomstgericht te handelen en vrucht te dragen, maar trekt een mens in het defensief.

Vruchtdragen

Na verloop van tijd komt de eigenaar terug en roept hen ter verantwoording. Hij vraagt aan zijn dienaren wat ze met hun talenten hebben gedaan. Twee van hen hebben hun 'zakken goud' verdubbeld. Het gaat in de parabel echter niet over presteren. De waardering bestaat dan ook niet uit een beloning, maar voor beiden uit eenzelfde geschenk: Wees welkom bij het feestmaal van je Heer. In Mattheüs 22:1-10 wordt dit feestmaal vergeleken

met het Koninkrijk van God. Zij mogen binnengaan in het Koninkrijk van God. En dan de derde dienaar. De focus van de parabel ligt op deze derde dienaar. Voor Joodse omstanders is deze focus op de derde dienaar verbazingwekkend. Deze dienaar handelde namelijk

Het bewoonbaar maken van een huis tijdens een restauratie geeft uitdrukking aan het bijbelse woord 'richten'.

zorgvuldig volgens de Rabbijnse traditie. In de Rabbijnse traditie wordt het begraven van geld als een zorgvuldige manier van bewaren geroemd. De dienaar zegt echter: "Heer, ik heb u leren kennen als een streng man; u oogst waar u niet hebt gezaaid en u haalt binnen waar u niet hebt uitgestrooid. Uit angst heb ik uw talent in de grond gestopt." De lezers van het bijbelboek Mattheüs weten echter dat het in het leven met Jezus gaat om vruchtdragen (Mattheus 7:15-20 en 13:18-23). Angst is dan een slechte raadgever. Angst maakt een mens niet vrij om toekomstgericht te handelen en vrucht te dragen, maar trekt een mens in het defensief. Angst hebben voor de heer van het Koninkrijk, voor Jezus, is volgens deze parabel niet terecht. De heer geeft zijn dienaren in vertrouwen zijn bezit en nodigt hen uit om vrucht te dragen.

Geloof, hoop en liefde

Het vertrek van de heer wordt vaak uitgelegd als de hemelvaart van Jezus. De terugkomst van de heer wordt dan gezien als zijn wederkomst. Jezus is dus de heer in de parabel. De heer die zijn talenten aan zijn dienaren in bruikleen geeft. De parabel gaat dus over de dienaars van Jezus die op aarde leven tussen zijn hemelvaart en terugkomst. Ook nu Jezus niet meer op aarde is mogen mensen verdergaan in zijn spoor. De talenten worden vaak verstaan als ontvangen mogelijkheden of natuurlijke aanleg (natuurtalent). De talenten kunnen echter ook uitgelegd worden als de drie gaven van de Heilige Geest: geloof, hoop en liefde. God geeft mensen in verschillende mate deze gaven of deugden en nodigt hen uit met die talenten vrucht te dragen. Met deze talenten mogen mensen bijdragen aan het vormgeven van het Koninkrijk van God op aarde. Met vallen en opstaan mogen zij dit bezit van de heer inzetten totdat de heer te-

rugkomt. Als het gaat om immense vraagstukken als klimaatverandering, achteruitgang van diversiteit van het leven en armoede dan blijkt de hoop onmisbaar. In het volgende artikel wordt de hoop daarom gepresenteerd als het tweede bijbelse grondwoord van deze special. Maar, de parabel blikt verder. Het loopt uit op een voorstelling van het gericht aan het einde van de tijd.

Restauratie

Het 'gericht' is wellicht een voorstelling waar we ons wat ongemakkelijk bij kunnen voelen. Daarom is het goed om de aandacht even te vestigen op het sleutelwoord 'gericht'. De bijbelse woorden voor 'richten' hebben in het Oude en Nieuwe Testament namelijk een iets andere klank dan ons woord 'richten'. Bij ons heeft het woord 'richten' de klank van een rechter die de schuld vaststelt en dan vrijspreekt of veroordeelt. De bijbels woorden voor 'richten' hebben echter de klank van het 'inrichten', 'weer in orde maken'. De rechter is degene die de gerechtigheid, vrede en heelheid (sjaloom) in de gemeenschap herstelt. In het Nederlands komen we deze vorm van richten tegen als we het bijvoorbeeld hebben over het bewoonbaar maken van een huis tijdens een restauratie. We knappen het huis op, hangen schilderijen op, zetten meubelair neer en richten alles zo in dat mensen er fijn in kunnen wonen. In deze zin wordt de schepping 'heel' gemaakt oftewel gericht. Natuurlijk kan het gebeuren dat we bij de restauratie van het huis vermolde onderdelen vinden, die niet geschikt zijn voor het bewoonbaar maken van het huis. Zo zullen er ook bij het richten van God elementen in de schepping worden gevonden, die zo vermolmd zijn, dat ze niet meer bruikbaar zijn. Dit laatste aspect van het laatste oordeel, het aspect van de vermolmde onderdelen, is dikwijls tot hoofdzaak verheven en verabsoluteerd. Het gaat echter niet over een veroordeling, maar in hoofdzaak over het herstel van de gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping. Het gaat over een aarde waar de sjaloom van God heerst. Vanuit dat oogpunt is het niet vreemd dat de Heer in Mattheüs 25:35-40 Zijn dienaren laat zien, dat het gaat om de bijdrage die zij hebben geleverd om Zijn sjaloom vorm te geven. De waardering bestaat eruit dan ze mogen binnengaan in het Rijk waar de sjaloom heerst.

Hoop misschien wel de voornaaste

Jezus zegt liefde tot de naaste is liefde tot God: "Wat jullie gedaan (of niet gedaan) hebben aan één van Mijn geringste broeders, dat hebben jullie ook aan Mij gedaan (of niet gedaan). (Mattheüs 25:40-46). De liefdevolle zorg voor mensen die lijden aan honger, dorst, vreemdelingschap, gebrek aan kleren en aan eenzaamheid in gevangenissen is steeds kenmerkend voor Gods handelen in de geschiedenis. God nodigt ons uit om Zijn talenten van geloof, hoop en liefde in onze eigen tijd en context vorm te geven. Gezien de immense vraagstukken van onze tijd is de hoop misschien wel de voornaamste van deze drie. Daarom is zij het tweede grondwoord van deze special.

Gespreksvragen

1. Stel je bent de derde dienaar. Wat zou jij met je talent doen?
2. Heeft iedereen talenten van geloof, hoop en liefde gekregen?
3. Welke associaties roept 'het gericht' bij je op?
4. Stelling: Spreken over 'het gericht' is niet meer van deze tijd.

CHRISTELIJK **GELOOF**

Maar de hoop is het voornaamste

De hoop op Gods toekomst verandert ons heden. Alleen met dit kleine meisje kunnen wij de immense uitdagingen van vandaag bij de horens vatten. Als die hoop ontbreekt, zoekt een mens geluk in kortstondige bedwelming, in overvloed, in buitensporigheid.

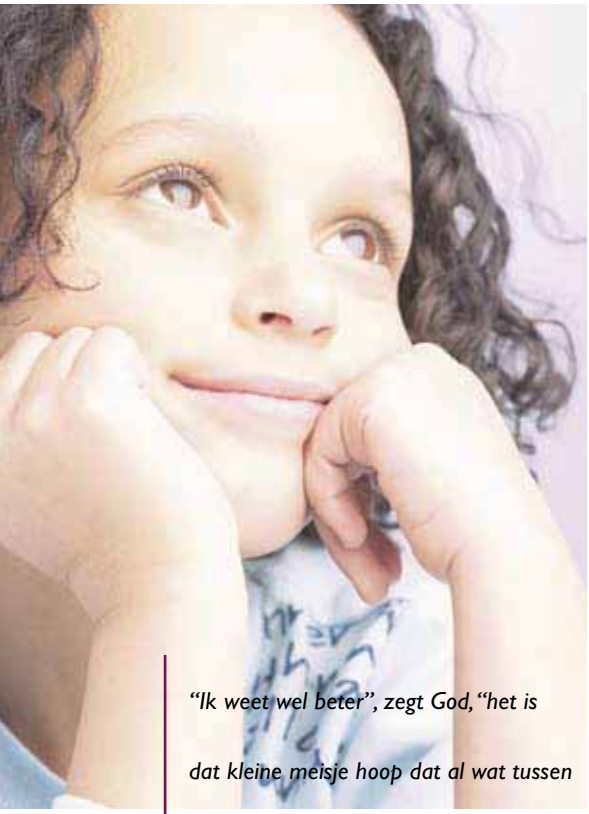

"Ik weet wel beter", zegt God, "het is dat kleine meisje hoop dat al wat tussen mensen leeft / en al hun heen en weer geloop / licht en richting geeft."

Onderzoek wijst steeds uit dat Nederlanders zich erg gelukkig voelen in hun kleine kring, maar dat ze zich zorgen maken over de samenleving als geheel. Menig cultuurfilosoof beschrijft onze welvarende, westerse samenleving als een cultuur vol angst en onzekerheid; als een samenleving getekend door onbehagen. Op de achtergrond hiervan spelen onderwerpen als globalisering, terrorisme, de dominantie van de economische waarde, de steeds groter wordende kloof tussen armoede en rijkdom en ook klimaatverandering een belangrijke rol. Deze grote thema's gaan soms gepaard met doemscenario's. Het christelijke geloof stelt hiertegenover het kleine meisje van de hoop.

"Het verwondert me niets, dat mensen in Mij geloven", legt de dichter Charles Péguy God in de mond, "Ik ben overal zo zichtbaar aanwezig / (...) / in het hart van de mens / dat het diepste is / en het meest in het kind / dat het liefste is / dat ik ooit heb geschapen." Dat ze liefhebben verbaast God evenmin. Mensen zouden wel harten van steen moeten hebben als ze het brood niet uit hun mond zouden sparen voor één die te weinig heeft. Het geloof is voor mensen als een trouwe echtgenote, de liefde als een vurige moeder. Op beiden kun je rekenen in tijden van nood. De hoop is echter een heel klein meisje van niks. Iedereen denkt dat de twee volwassen vrouwen dit kleine meisje bij de hand houden en haar de weg wijzen. "Ik weet wel beter", zegt God, "het is dat kleine meisje hoop dat al wat tussen mensen leeft / en al hun heen en weer geloop / licht en richting geeft."

De kleine hoop

Het geloof waar ik het meest van hou, zegt
God, is de hoop.
Geloof, dat verwondert me niet.
Ik ben overal zo zichtbaar aanwezig,
in de zon en de maan en de sterren aan de
hemel
en in 't gewemel
van de vissen in rivieren,
en in alle dieren,
en in het hart van de mens, zegt God,
dat het diepste is
en het meest in het kind
dat het liefste is
dat ik ooit heb geschapen.
In alles wat boven en onder is
ben ik zo luisterrijk aanwezig,
dat geloven, zegt God, in mijn ogen
geen wonder is.

Ook liefde verwondert me niet, zegt God.
Er is onder de mensen zoveel verdriet,
soms niet te stelpen,
dat je toch vanzelf ziet
hoe ze elkaar moeten helpen.
Ze zouden wel harten van steen
moeten hebben als ze voor een
die tekort heeft het brood
niet uit hun mond zouden sparen.
Nee, liefde, zegt God, dat verwondert me niet.

Maar wat me verwondert, zegt God, is de
hoop.
Daar ben ik van ondersteboven.
Ze zien toch wat er in de wereld allemaal
omgaat
en ze geloven
dat het morgen allemaal omslaat.
Wat een wonder is er niet voor nodig
dat zij dat kleine hoopje hoop
nooit als overbodig
ervaren
maar met voorzichtige gebaren
in hun hand en in hun hart bewaren,
een vlammetje dat keer op keer weer
wankelt en dreigt neer te slaan
maar altijd weer weet op te staan,
en nooit wil doven.
Soms kan ik mijn eigen ogen niet geloven.

Geloof en liefde zijn als vrouwen.
Hoop is een heel klein meisje van niks.
Zij stapt op tussen de twee vrouwen
en iedereen denkt: die vrouwen houden
haar bij de hand,
die wijzen de weg.
Maar daarvan heb ik meer verstand,
zegt God, ik zeg:
het is dat kleine meisje hoop

dat al wat tussen mensen leeft
en al hun heen en weer geloop
licht en richting geeft.
Want het is dat kleine meisje hoop
- je ziet het zwak zijn, bang zijn, beven,
je denkt soms dat het zo onooglijk is -
het is dat kleine meisje hoop
dat de mensen zien laat, zien soms even,
wat in het leven mogelijk is.

Het geloof, zegt God, waar ik het meest van
hou,
de liefde waar ik het meest van hou, is de hoop.
Geloof, dat verwondert me niet.
Liefde, dat is geen wonder.
Maar de hoop, dat is bijna niet te geloven.
Ikzelf zegt God, ik ben ervan ondersteboven.

Charles Péguy

Desmond Tutu: "Ja, hoop zegt dat de fundamentele realiteit er één is waarin goedheid uiteindelijk zal zegevieren."

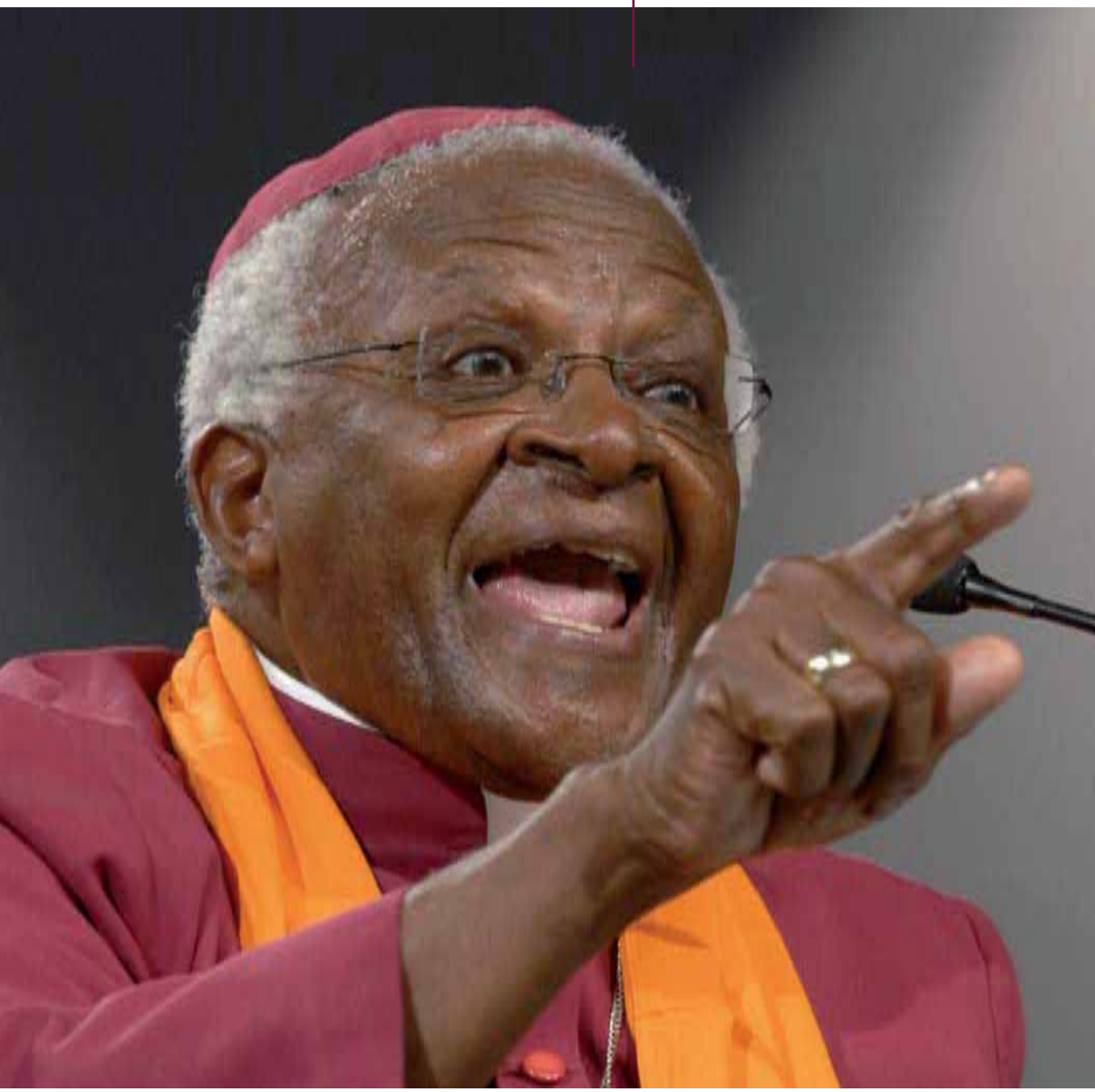

Dit kleine meisje, de hoop, is het tweede bijbelse grondwoord van deze special. Zij is in de gezamenlijke traditie van de kerk één van de drie goddelijke deugden: geloof, hoop en liefde. Tegenover de angst en onzekerheid plaatst de gezamenlijke christelijke traditie de goddelijke deugd van de hoop. Bij alle wisselvalligheid van het bestaan blijven de beloften van God over Zijn Rijk van sjaloom het fundament voor onze hoop. De hoop op Gods toekomst verandert ons heden. Alleen met dit kleine meisje kunnen wij de immense uitdagingen van vandaag bij de horens vatten. Als die hoop ontbreekt, zoekt een mens geluk in kortstondige bedwelming, in overvloed, in buitensporigheid. Als het kleine meisje ontbreekt dan worden mensen cynisch en sceptisch. Wie is dit kleine meisje?

Interview met Desmond Tutu

In een interview van journalist Joris Luyendijk met aartsbisschop Desmond Tutu in het tv-programma 'Wintergasten' valt dit kleine meisje op. Aangezien we haar beter willen leren kennen, staan we bij dit interview stil. Desmond Tutu is de eerste zwarte aartsbisschop van Kaapstad (Zuid-Afrika), die in de jaren tachtig wereldberoemd werd vanwege zijn strijd tegen apartheid. In 1984 ontving hij de Nobelprijs voor de vrede. In 1995 werd Desmond Tutu aangesteld als voorzitter van de Waarheidscommissie. Hij hoorde in die hoedanigheid vele wreedheden die tijdens de apartheid zijn begaan. Toch lijkt hij desondanks zijn positieve levenshouding niet te zijn kwijtgeraakt.

Joris Luyendijk: "*U lijkt een symbool van optimisme. Niets lijkt dat optimisme te kunnen breken...*"

Desmond Tutu: "Nee, niet optimisme. Optimisme is oppervlakkiger gebaseerd op hoe de situatie eruit ziet. Wat ik heb is hoop. Dat is iets anders. Hoe de situatie kan worden. Ja, hoop zegt dat de fundamentele realiteit er één is waarin goedheid uiteindelijk zal zegevieren. En dan kan de situatie op het oog geheel in tegenspraak zijn met die overtuiging. Ik bedoel, kijk naar Darfur. Waar dan ook. Kijk naar Birma... Of Zimbabwe. Kijk naar het racisme dat de kop weer opsteekt in Europa. Dan kun je zeggen: 'Nee, man, je zit gewoon te dromen'. Maar nee, voor mij is het een kwestie van geloof...
Op bepaalde gebieden is het al beter aan het worden. Tegenwoordig staan mensen veel meer open voor sekse-kwesties. Veel meer dan vroeger het geval was. Als je een machomannetje bent maakt men je dat snel genoeg duidelijk. Mensen maken zich druk om mensenrechten. Ze worden niet altijd gerespecteerd. Maar heb je de ergste dictator ooit horen zeggen: 'O, ik schend de mensenrechten'? Nee, ze zeggen allemaal dat ze die rechten respecteren."

God laat volgens Tutu niet los wat Zijn hand begon. Een belijdenis die op zondag ook in vele kerken klinkt. Deze belijdenis wordt vaak geestelijk verstaan. Tutu laat zien dat we God hiermee te kort doen. Dat God niet loslaat wat hij begonnen is, betekent overigens volgens Tutu allerminst dat Hij de menselijke inbreng niet serieus neemt.

Desmond Tutu: "Voor mij geldt dat ik in een God geloof die een ongelooflijk ontzag voor ons heeft. Een God die ons het vermogen geeft om iemand te zijn, die zelf beslissingen neemt. En die ons de ruimte geeft autonoom te zijn. En wij kunnen keuzes maken. En het ongelooflijke is dat God niet steeds aanwipt om ons tegen te houden. Zelfs als we keuzes maken die overduidelijk rampzalig gaan uitpak-

ken. Als hij een ander soort God was geweest, had God kunnen ingrijpen om de nazi's tegen te houden."

Joris Luyendijk: *"Dat vraagt een ongelovige zich af: Welke almachtige, goede God zou zoiets toestaan?"*

Desmond Tutu: "Dat bedoel ik juist. Onze God is een God die zegt. 'Ik heb jullie vrijgemaakt'. Bijna zoals dat voor een ouder geldt. Ik weet niet of u kinderen heeft. Misschien nog niet. Maar ze komen op een punt dat ze keuzes maken. En soms zie je dat je kind een keuze maakt die afschuwelijke gevolgen zal hebben. Dat houd je niet tegen. Je kunt proberen ze te overtuigen. Maar ze moeten zelf beslissen."

Toch hebben onze eigen keuzes niet per definitie het laatste woord. "Sta op en klop het stof van je af en probeer het opnieuw", heeft volgens Desmond Tutu het laatste woord.

Desmond Tutu: "In wezen zijn we allemaal in staat om te vergeven. We zijn in staat om de ander toch nog een kans te geven om opnieuw te beginnen. Als dat niet zo was zou deze wereld niet langer kunnen bestaan. Want we kwetsen elkaar doorlopend. En wij zeggen dat christenen een god hebben die altijd blijft zeggen: 'Sta op en klop het stof van je af en probeer het opnieuw'. En als je dan toch weer valt, zegt God niet: Daar zijn we mooi vanaf. Maar hij helpt je overeind, klopt je af en zegt: Probeer 't opnieuw. Met 'n ongelooflijk geduld waar geen einde aan komt. Maar het is volgens mij gewoon zo belangrijk om mensen eraan te blijven herinneren dat de mens in aanleg goed is."

De inzet van mensen voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping wordt gevoed door de belofte dat God bezig is om de aarde bewoonbaar te maken voor alle leven. Mensen mogen meedoen met vallen en opstaan. God zelf voorkomt dat kwade machten het laatste woord krijgen. Dit vertrouwen kan een kracht wekken die bergen verzet. Wij hoeven grote problemen als klimaatverandering en de achteruitgang van biodiversiteit niet alleen op onze schouders te nemen. Als we het wel doen dan lopen we al snel vast in krampachtigheid en vermoeidheid. Wanneer we ons te eenzijdig op het jubeljaar, op het Rijk van sjaloom richten, dan lopen we steeds opnieuw in deze valkuil. Aan het jubeljaar gaat de Grote Verzoendag vooraf. Vrijheid begint met verzoening. We mogen onze onwil, gebrokenheid, kramp, vermoeidheid en beperktheid steeds een plek geven voor we met een schone lei weer verdergaan.

Gespreksvragen

1. Herken je de omschrijving van onze samenleving als een cultuur vol angst en onzekerheid?
2. Word je wel eens wanhopig van immense vraagstukken als de klimaatverandering?
3. Herken je het verschil tussen optimisme en hoop?
4. Is hoop een gave of kun je het zelf ontwikkelen?
5. Kun je voorbeelden noemen van gebeurtenissen waarin verzoening vooraf ging aan vrijheid?

OP HET **LEVEN**

Een vierde P?

In de debatten over maatschappelijk verantwoord ondernemen houden sommigen, vanuit de kerken, een pleidooi om de drie P's (*profit*, *people*, *planet*) aan te vullen met een vierde P, de P van *Pneuma*.

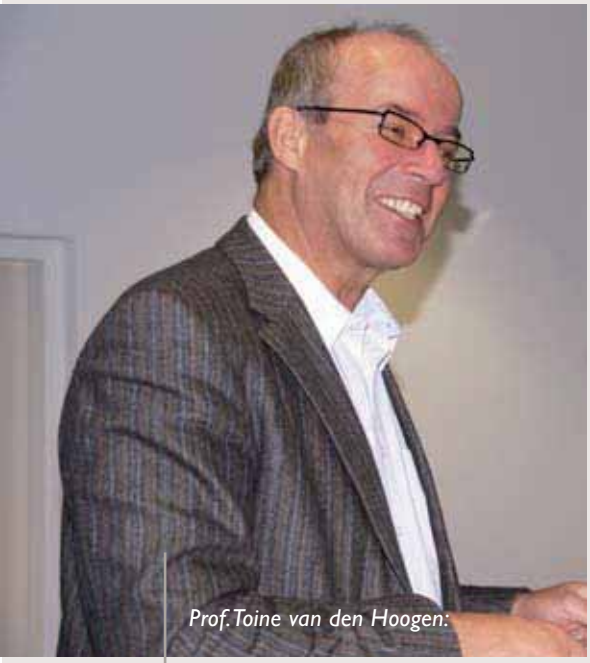

Prof. Toine van den Hoogen:

"Het pneumatologisch perspectief is van groot belang, maar niet als 'toegevoegde waarde'."

Als theoloog wil ik graag ingaan op dit voorstel. Het is een voorstel dat een belangrijk doel dient. Vanuit de kerken wordt actief deelgenomen aan de activiteiten van het MVO Platform en vanuit het MVO Platform wordt hieraan een grote betekenis gehecht. Voor de kerken is hier niet alleen in het geding dat zij als organisaties de kracht van het platform versterken, en als organisaties een rol opnemen in een belangrijk maatschappelijk debat. Kerken willen ook nadenken over de vraag vanuit welke gezichtshoek ze dat doen. Ze willen een invalshoek formuleren die vanuit hun geloofstradities komt, en ze willen een bijdrage leveren aan het debat die hun eigen geloofstradities creatief herinterpreteert. Er zijn dus extrinsieke én intrinsieke problemen aan de orde.

De theologie is een wetenschappelijke discipline die onderzoek doet naar de zelfdefinitie van kerkelijke en christelijke tradities. Dat doet ze – in mijn opvatting – steeds in een wisselwerking met vragen die de plaats van de kerken in de samenleving in het morele, het maatschappelijk en in het politieke debat betreffen. De bescheidenheid van deze bijdrage dwingt ertoe alleen een commentaar op het intrinsieke aspect te geven.

Het pneumatologisch perspectief is van groot belang, maar niet als ' toegevoegde waarde'. De drie P's zijn onderling zeer verschillende gezichtshoeken. We dienen ons in de theologie af te vragen welke betekenis '*pneuma*' heeft als de '*pneuma*' die respectievelijk in het begrip '*profit*' onderscheiden kan worden, in het begrip '*people*' en in het begrip '*planet*'. Om die manier kan de theologische reflectie bijdragen aan de vraag hoe deze drie P's een horizon kunnen krijgen en waarom deze drie P's zonder deze specifieke horizon verzanden in drie idolen van ons Westerse vrijheidsideaal.

TOINE VAN DEN HOOGEN, HOOGLERAAR FUNDAMENTELE THEOLOGIE RADBOUD UNIVERSITEIT NIJMEGEN

CHRISTELIJK GELOOF EN **DUURZAAMHEID**

People

"Ik stond met mijn moeder op de veranda van een hostel. Deze lieve vrouw bestond niet in de ogen van de wereld. Toen passeerde er een grote witte man met een zwierige draf. Hij was gehuld in een zwarte toog. Hij nam zijn hoed af en groette mijn moeder. Ik stond perplex; een blanke man die zijn hoed afneemt voor een zwarte vrouw! Zulke dingen gebeuren niet in het echte leven."

Dit gebaar laat een onuitwisbare indruk achter op het kind, de latere aartsbisschop Desmond Tutu. In de Engelse krant *Guardian* van 21 april 1998 beschrijft Tutu deze ontmoeting: "Het hielp mij om te beseffen tot in het diepst van mijn ziel dat wij kostbaar zijn voor God en voor deze blanke man. Misschien heeft het mij geholpen om niet anti-blank te worden, ondanks de hardvochtige behandeling die we van de meeste blanken ondervonden."

Hij schrijft dit stuk in de krant als eerbetoon aan de blanke man die zijn hoed afnam voor zijn ongeletterde moeder, bisschop Trevor Huddleston (1913-1998).

Alle mensen zijn beeld van God

In de verhalen over het Rijk van God, het Rijk waarin sjaloom woont, zijn alle mensen gelijkwaardig. Deze gelijkwaardigheid vinden we onder meer terug in het verhaal van Ge-

Waar haalt Trevor Huddleston de fijngevoeligheid vandaan om een zwarte, ongeletterde moeder te zien staan, terwijl de maatschappij van het Zuid-Afrika in die tijd haar niet ziet staan?

nesis 1. De mens is door God geschapen en wel naar zijn beeld (Genesis 1:26, 27). De gedachte dat mensen gelijkwaardig zijn lijkt tegenwoordig vanzelfsprekend, maar is dat ook zo? Er hoeft vaak toch maar iets te gebeuren en mensen zijn niet meer primair gelijkwaardig, maar behoren tot een bepaalde groep getekend door etniciteit, geloof, intelligentie of geaardheid. In de tijd dat het bijbelboek Genesis ontstaat, is gelijkwaardigheid van mensen in elk geval niet vanzelfsprekend. Het bijbelboek ontstaat temidden van verhalen van verschillende volkeren in het oude Mesopotamië. Toch is het meteen ook een kritische reactie op de imponerende en prestigieuze cultuur van Mesopotamië. In deze cultuur werd alleen de koning gezien als beeld van God. Daardoor kreeg het concept legitimiteit, dat de mensen moesten werken in dienst van de koning. Genesis vertelt echter van God die Adam schiep naar Zijn beeld (Genesis 5:1). Adam draagt dit over op zijn zoon en daarmee op het hele menselijke geslacht. In Genesis zijn dus alle mensen geschapen naar het beeld van God, mannen en vrouwen, zowel elitair als niet-elitair. Op basis hiervan is elke mens van onschatbare waarde en mag dus primair geen middel zijn voor andere mensen. Het feit dat elk mens van onschatbare waarde is, gaat vooraf aan zijn prestaties, zijn netwerken, zijn geloof, afkomst en geaardheid. Elk mens heeft recht op leven en op samenleven.

Het feit dat elk mens van onschatbare waarde is, gaat vooraf aan zijn prestaties, zijn netwerken, zijn geloof, afkomst en geaardheid.

Fijngevoeligheid

Dit fundamentele gezichtspunt van het Rijk van God dient steeds weer in elke specifieke context te worden geïnterpreteerd, doordacht en uitgewerkt. Het jubeljaar in Leviticus is hier een uitwerking van, maar dit gezichtspunt mag ook vandaag de dag steeds opnieuw uitgewerkt worden. Dit vraagt om fijngevoeligheid. Waar haal je echter die fijngevoeligheid vandaan? Waarom ziet Trevor Huddleston een zwarte, ongeletterde moeder staan, terwijl de maatschappij van het Zuid-Afrika in die tijd haar niet ziet staan? Waar haalt de latere bisschop deze fijngevoeligheid vandaan. De Kerk van Schotland omschrijft fijngevoeligheid als de kern van spiritualiteit. Spiritualiteit is volgens haar een poging om te groeien in fijngevoeldigheid ten aanzien van jezelf, anderen, de niet-menselijke schepping en God, die in en boven dit alles is.

Steeds opnieuw

Veel lijden en onrecht ontstaat niet doordat mensen er doelbewust aan bijdragen. Vaak zien mensen het niet, maar dragen er ongewild aan bij of laten ongewild mogelijkheden liggen om het lijden en onrecht te bestrijden. Fijngevoeligheid begint wellicht met het toelaten van lastige vragen bij jezelf. Maar laat je jezelf toe om verstoord te raken. Laat je het toe dat lastige vragen jou uit het evenwicht brengen? De Bijbel daagt ons steeds opnieuw uit onze gedachten en ons handelen onder de loep te nemen. Ze daagt ons steeds opnieuw uit om onze beelden te onderzoeken. Daarom wordt het dagelijks leven steeds onderbroken door vaste inzettingen. De sabbat keert elke week terug. Het sabbatsjaar keert om de zeven jaar terug. Het jubeljaar keert perio-

diek terug. De Verzoendag keert steeds terug. Steeds opnieuw roept God ons om onze zekerheden en beelden te ondervragen en te toetsen aan Zijn Rijk van sjaloom. In de geloofgemeenschap is dat niet anders. Daarom tot slot twee voorbeelden uit de concrete praktijk van de geloofsgemeenschap.

De ander dichtbij

Na de aanslag van 11 september 2001 op de *Twin Towers* in New York lijkt er veel aan de hand te zijn, ook in Nederland. Vooral in de omgang met anderen: mensen uit het Midden-

Na de aanslag van 11 september 2001 op de Twin Towers in New York lijkt er veel aan de hand te zijn, ook in Nederland.

Oosten en mensen met een islamitische geloofsovertuiging. De leden van de Geertekerk in Utrecht hebben samen met moslims uit de moskee van Overvecht een aantal avonden georganiseerd over duurzaamheid. Samen denken ze op dit podium na over hun verantwoordelijkheid in de zorg voor de aarde. Het gezamenlijk streven naar duurzaamheid biedt op deze wijze ook een podium waar gelovigen, anders-gelovigen en niet-gelovigen elkaar kunnen ontmoeten. Verschillende tradities kunnen elkaar op deze manier uitdagen om vanuit de eigen identiteit duurzaamheid vorm te geven. Deze ontmoetingen creëren echter ook de ruimte om de eigen gedachten en beelden te laten verstoren. De ander blijkt dan vaak anders dan gedacht. Het vraagt wel moed om deze verstoring toe te laten. De inzet voor een gezamenlijk doel biedt zo ruimte om zwart-witbeelden, soms zelfs vijandbeelden, van elkaar in te kleuren op basis van concrete ervaringen. De gezamenlijke inzet voor duurzaamheid kan zo de polarisatie in de maatschappij verminderen en de kwaliteit van samenleven verbeteren.

De ander ver weg

De geloofsgemeenschap koopt veel producten, die elders in de wereld geproduceerd zijn: koffie uit Zuid-Amerika, bloemen uit Kenia en houten banken uit Indonesie. Met deze aankopen haalt de geloofsgemeenschap de wereld in huis. Toch is het erg lastig om de wereld achter deze producten zichtbaar te maken. Vaak is alleen de prijs van de goederen zichtbaar. Deze prijs is meestal geen afspiegeling van de wereld achter het product. De prijs wordt veel meer bepaald door anonieme krachten op de internationale markt. Juist vaak vanwege deze anonimiteit, gaat het kostenbewustzijn van de consument slechts zelden verder dan de te betalen prijs. Kostenbewustzijn betekent dan het bewust zijn van het eigen financiële belang. Dit is veelal de laagste prijs.
Gelovigen geven veel geld uit aan goede delen, dat blijkt elk jaar weer uit onderzoeken. Als het daarbij blijft, wordt dan aan ieder gegeven waar hij of zij recht op heeft? Is dat gerechtigheid? Gerechtigheid betekent ook een eerlijke prijs betalen voor goederen op de markt. Sociale (en ecologische) keurmerken bieden steeds meer mogelijkheden om een

Gerechtigheid betekent ook een eerlijke prijs betalen voor goederen op de markt.

rechtvaardige prijs te betalen. Een prijs die recht doet aan de ander. Deze keurmerken proberen alle sociale (en ecologische) kosten van een product weer te geven in de prijs. Zo proberen ze 'ieder het zijne te geven'. Hierdoor kunnen producenten op basis van hun eigen inkomsten voorzien in basisvoorzieningen en bouwen aan een menswaardig bestaan. Dat keurmerken niet perse duurder zijn, bewijst het keurmerk Utz Certified. Veel geloofsgemeenschappen in binnen- en buitenland laten zich in hun inkoopbeleid leiden door dergelijke keurmerken. Zo is in de landen om ons heen het initiatief *Fair Trade Church* al een groot succes. Waarom zou dat in Nederland niet kunen? Gerechtigheid in de boodschappen betekent heel concreet bijdragen aan sjaloom. Dat is nog eens leuk shoppen! Meer informatie hierover vindt je in het tweede deel van de special onder het kopje 'Inkopen'.

Gespreksvragen

1. Kun je lijden en onrecht noemen waar mensen onbewust of ongewild aan bijdragen?
2. Laat jij het toe dat lastige vragen jou uit je evenwicht brengen?
3. Hoe kun je fijngevoeligheid ontwikkelen ten aanzien van andere mensen? Kun je hier voorbeelden van noemen?
4. Wat vind je van de omschrijving van spiritualiteit door de Kerk van Schotland?
5. Op welke wijze kan jouw geloofsgemeenschap eraan bijdragen om fijngevoeligheid te ontwikkelen?

CHRISTELIJK GELOOF EN **DUURZAAMHEID**

Planet

Natuurlijk zijn er krachten en dieren in de natuur om bang voor te zijn en rekening mee te houden, maar de natuur zelf is geen vijand en hoeft dus niet bestreden en onderdrukt te worden. God roept de mens om mee te doen. Die mens heeft in de bijbelse visie opdracht gekregen om de aarde te bewerken en te bewaren.

Lange tijd was klimaatverandering hét onderwerp van gesprek aan eettafels, in universiteiten, in parlementen, in bestuurskamers en in de kroeg. De vraag was: "Is er werkelijk sprake van een klimaat dat verandert mede door toedoen van de mens?" Dit gesprek is vrijwel verstomd. Klimaatverandering kent tegenwoordig een sterke wetenschappelijke onderbouwing. Veel mensen zijn er dan ook ongerust over. Volgens de Duurzaamheidmonitor 2007 maken zes op de tien Nederlanders zich ernstig zorgen over klimaatverandering. Dit is een toename van 50% ten aanzien van 2006. Opnieuw is klimaatverandering het onderwerp van vele gesprekken. De twijfel over klimaatverandering is in deze gesprekken echter vaak vervangen door zorg. Weerman Erwin Krol vindt het echter jammer dat er in deze gesprekken bijna nooit iets te horen is over onze prachtige, unieke planeet zelf. "Geen mens wijst op de samenwerking tussen lucht,

Het zien van het kunstenaarschap van God is niet zozeer geïmponeerd worden door de sterrenhemel, de hoge bergen of de eindeloze zee. Het is vooral oog hebben voor het fijnzinnige netwerk van de natuur.

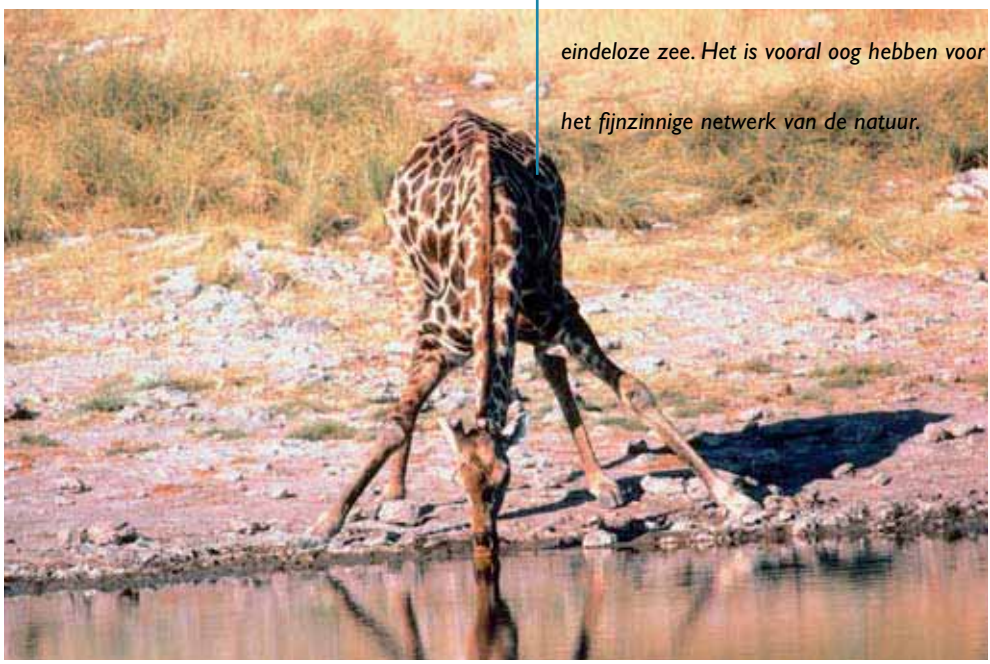

water, gesteente en leven, op de complexiteit en schoonheid van het systeem aarde. Nergens klinkt het besef door dat we, wanneer we het hebben over het milieu en de aarde, praten over onszelf."

Erwin Krol en Psalm 104

In zijn recente boek *Een warme wereld* beschrijft Erwin Krol dat de mens deel uitmaakt van hetzelfde systeem als de pissebedden, vergeet-me-nietjes, bergen, vulkanen, oceaanbekkens, lagedrukgebieden en aardwarmte. Deze natuur kun je zien en ervaren. Erwin Krol vraagt dan ook een verwonderend oog te ontwikkelen voor de uniciteit, complexiteit, pracht en schoonheid van het systeem aarde. Vanuit deze verwondering kunnen we dan voor een zorgzamere omgang met het systeem aarde kiezen. De schrijver van Psalm 104 bezingt ook de complexe relaties tussen bomen, dieren, aarde en mensen. Vanaf vers 10 van deze psalm gaat het over bronnen die de dorst lessen van wilde ezels, over vogels die een nest bouwen in de boom en daar hun lied zingen, over de klipdas die schuilt in de rots en over leeuwen die brullen om prooi. Deze schets van relaties loopt uit op lofprijzing (vers 24):

"Hoe veelzijdig is wat U doet, o Heer,
alles hebt u met wijsheid gemaakt:
de aarde is vervuld van uw kunstenaarschap."

Het zien van het kunstenaarschap van God is niet zozeer geïmponeerd worden door de sterrenhemel, de hoge bergen of de eindeloze zee. Het is vooral oog hebben voor de kleine dingen. Het is oog krijgen voor het fijnzinnige netwerk van de natuur. Erwin Krol vraagt ook onze aandacht voor dit netwerk. Toch kiest Erwin Krol in zijn boek voor een fundamenteel andere insteek dan Psalm 104.

Empirie versus geloof

Erwin Krol kiest voor de insteek van de empirie. Psalm 104 neemt echter niet de empirie als uitgangspunt, maar het geloof. Was Psalm 104 een lofzang geweest op basis van de empirie dan zou het een naïeve psalm zijn. Alsof alle schepselen voor elkaar zorgen en elkaar het leven mogelijk maken. Natuurlijk weet de psalmist wel dat de natuur vol is van moord en doodslag. Hij weet dat het voedsel van de leeuw een ander dier was. Hij weet dat het dier door de leeuw gedood is en daarbij waarschijnlijk bang was en veel pijn geleden heeft. De insteek van de psalmist is echter niet de empirie, maar het geloof. Daarom bezingt de psalm de natuur op haar hoogtepunt. De schepping ontvouwt zich op haar hoogtepunt als een wederzijdse afhankelijkheid van alles wat leeft. De wateren, bergen, wilde ezels, steenbokken, klipdassen en de mens zijn allemaal met elkaar verbonden, zijn dienstbaar aan elkaar en komen zo tot hun bestemming. Op dit hoogtepunt zien we niet de ongetemde kracht van de natuur of de onderwerping van de natuur door de mens. Op haar hoogtepunt zien we een netwerk van zorgzaamheid waarin alles met elkaar is verbonden. Dit hoogtepunt verwijst naar God en Zijn Rijk. De psalmist kiest dus een fundamenteel andere invalshoek dan Erwin Krol. Vertrekpunt is niet het zien, maar

De schepping ontvouwt zich op haar hoogtepunt als een wederzijdse afhankelijkheid van alles wat leeft.

het geloven. Vanaf het begin is God al bezig met de bevrijding van de schepping en het vormgeven van Zijn Rijk. Hij geeft de chaos een plaats en is bezig om de aarde tot een woning voor al wat leeft te maken. Soms moet er hard opgetreden worden, maar in principe is de aarde een goede plaats om te wonen. Natuurlijk zijn er krachten en dieren in de natuur om bang voor te zijn en rekening mee te houden, maar de natuur zelf is geen vijand en hoeft dus niet bestreden en onderdrukt te worden. God roept de mens om mee te doen. Die mens heeft in de bijbelse visie opdracht gekregen om de aarde te bewerken en te bewaren.

IJsbeer zakt door het ijs

De gier in India is op sommige plaatsen zo goed als uitgestorven, net als de rivierdolfijn in China. Er leeft nog een handjevol chimpansees in Ivoorkust, terwijl het aantal Siberische tijgers is gestabiliseerd op circa 450 dieren.
Dit blijkt uit nieuwste editie van de *Living Planet Index 2008* gepubliceerd door het Wereld Natuur Fonds (WNF). Deze index meet de gemiddelde ontwikkeling van 4000 populaties van 1500 gewervelde diersoorten vanaf 1970. Het rapport wijst uit dat de wereldwijde soortenrijkdom tussen 1970 en 2005 met 27 procent is gedaald. Soorten en natuurlijke ecosystemen staan wereldwijd onder druk door:

Soorten en natuurlijke ecosystemen staan wereldwijd onder druk.

- Het verdwijnen van leefgebied van dieren door een groeiende behoefte aan landbouwgrond en versnippering en vernietiging van natuurgebieden; bijvoorbeeld door de aanleg van soja- en oliepalmplantages.
- Overexploitatie van verschillende soorten; bijvoorbeeld overbevissing.
- Vervuiling.
- De introductie van niet-inheemse soorten die het natuurlijke evenwicht verstoren.
- Klimaatverandering; denk aan het afsterven van koraal.

Er is ook goed nieuws. De rode lijst 2008 van *International Union of World Conservation* laat zien dat bedreigde soorten ook kunnen herstellen als er gerichte beschermingsmaatregelen worden getroffen. Bijvoorbeeld het przewalskipaard dat kon worden verplaatst van 'Uitgestorven in het Wild' (Rode Lijst 1996) naar 'Kritiek' (Rode Lijst 2008) door succesvolle herintroducties in Mongolië. Dit succes kan vooral toegeschreven worden aan de Nederlandse Stichting Przewalskipaard die nauw bij deze herintroductie betrokken is geweest. Het gaat ook beter met de Afrikaanse Olifant, hoewel het beeld daarvoor per regio verschilt.

Cultuurproblematiek

Het bewerken van natuur tot cultuur zit in het bloed van de mens. Om zich een woonplaats in de natuur te verschaffen maakt de mens gebruik van de techniek. Vroeger was de inzet van de techniek nog zeer beperkt, bijvoorbeeld door het gebruik van pijl en boog. Tegenwoordig heeft de techniek een enorme invloed op ons leven. We zijn op vele fronten gebonden aan de techniek: computer, verlichting, internet, mobieltjes, etc. Als we in Nederland om ons heen kijken, wordt de techniek volop gebruikt om natuur om te zetten in cultuur: woningen, steden, spoorrails, wegen, dijken, zelfs weilanden, bossen en de dierentuin. Deze kunstmatige leefomgeving beschermt de mens en verschaft vele mogelijkheden. Tegelijkertijd keert deze bewerking zich op dit moment tegen de schepping, bijvoorbeeld door de uitstoot van CO_2 en de bijbehorende verandering van het klimaat. Tevens worden veel dieren en ecosystemen bedreigd door onze vormgeving van de cultuur. De rode lijst van het International *Union of World Conservation* laat zien dat 40% van de onderzochte soorten in de natuur met uitsterven wordt bedreigd. Concreet betekent dat 1 op de 4 zoogdieren, 1 op de 3 planten, 1 op de 8 vogels en bijna de helft van alle reptielensoorten. Ook onze eigen huismus staat op de rode lijst van bedreigde broedvogels.

Paradox

We stuiten hier dus op een paradox. Het doel van de techniek is weliswaar om het menselijk leven te beschermen, te dienen en te bevorderen, maar op dit moment schaadt en bemoeilijkt zij het echter ook. De wijze waarop wij onze cultuur, bijvoorbeeld woningbouw, infrastructuur, industrie en landbouw vormgeven, is vaak een bedreiging voor de aarde, dieren, planten en bomen en daarmee uiteindelijk ook voor de mens. De schepping kreunt en zucht. De aarde is wel bewerkt, maar bewaard?

Waarom bewerkt de mens de natuur op deze manier? De theoloog Erik Borgman stelt dat het de angst is die ons hier brengt. De angst voor de natuur als een grillige en onbedwingbare kracht, die door groots machtsvertoon in bedwang moet worden gehouden. Maar nog veel belangrijker is de angst voor de armoede en achterstand, angst voor de schaarste die ervoor zorgt dat mensen niet op hun eigen ervaring durven vertrouwen bij het vormgeven van het goede leven. Daarom besteden we de zeggenschap over het goede leven uit aan deskundigen. Deskundigen bepalen wanneer onze economie goed draait en wat dit 'goed draaien' inhoudt. Psalm 104 gaat niet met deze angst in debat, maar toont een ander beeld van de schepping. Het toont een beeld van de verhouding tussen de mens en de niet-menselijke schepping waarin de angst niet regeert. Volgens Borgman is de belangrijkste bijdrage van het scheppingsgeloof aan de milieucrisis dat er wel vijanden in de natuur zijn, maar dat de natuur geen vijand is. De natuur hoeft dus niet bestreden te worden. Hierdoor verdwijnt de reden om de natuur te onderdrukken. De mens mag de aarde bewerken, maar ook bewaren. Nu de chaos niet constant op de loer ligt, ontstaat er ruimte om beter na te denken over een andere omgang met de natuur.

Een belangrijke bouwsteen in deze omgang is de poging om te groeien in fijngevoeldigheid ten aanzien van de niet-menselijke schepping. Onbekend maakt immers onbemind. Dit betekent het ontwikkelen van fijngevoeldigheid ten aanzien van de vogels in de nesten, de wilde ezels in het veld en de klipdas in de kloof. Hiervoor zijn plaatsen nodig waar het mogelijk is om contact te hebben met de

natuur. Plaatsen waar de natuur kan worden ontmoet, maar ook waar je je eigen plaats leert waarderen in de natuur.

Volwassen omgang met de natuur

Deze fijngevoeligheid ten aanzien van de natuur moeten kinderen vanaf hun prilste jeugd al aangeleerd krijgen en moet deel uitmaken van hun omgeving. Dit is echter niet mogelijk zonder regelmatige intieme omgang. Daarom is directe nabijheid van natuur in de eigen leefomgeving zo belangrijk. Nabijheid waarin je kunt leren omgaan met de natuur en je eigen plaats in de natuur leert kennen. Naast deze nabijheid dient ook afstand geleerd te worden. De natuur heeft soms ook ruimte nodig waar een mens niet hoort te zijn. Een geloofsgemeenschap in de stad kan de kinderen regelmatig meenemen naar het bos, de boerderij of een natuurcursus, zodat ze nabijheid en afstand kunnen leren. Maar misschien zijn kinderen niet zozeer het probleem. Aarde en dieren spelen vaak al een grote rol in kinderboeken en in het leven van een kind. Maar wat heb je als volwassene nog met dieren, planten en bomen? Misschien ga je op zondagmiddag naar het bos, op vakantie naar de bergen of een natuurpark, maar welke rol speelt de natuur in het dagelijkse leven? Volgens Midas Dekkers spelen dieren in de Nederlandse literatuur vrijwel geen rol. Waarom niet? Hebben de kinderlijke ervaringen van aandacht voor en spelen met de natuur een verdieping gekregen? Of zijn volwassenen ten prooi gevallen aan wat Antoine de Saint-Exupéry in 'De kleine prins' als volgt omschrijft: "Alle grote mensen zijn eerst kinderen geweest. Maar er zijn er niet veel die zich dat nog herinneren."

Alleen met je hart kun je goed zien

Als afsluiting volgen we de kleine prins. Hij was ongelukkig geworden van die ene roos op zijn planeet, omdat hij haar beoordeelde op haar woorden in plaats van haar daden. Daarom vluchtte hij van haar weg. Op een andere planeet ontmoet hij de vos. Deze ontmoeting schept ruimte om te leren omgaan met zijn roos.

"Wie ben jij?" vroeg de kleine prins. "Je bent erg leuk..." "Ik ben een vos", sprak de vos. "Kom met me spelen", stelde de kleine prins hem voor, "Ik ben zo verdrietig..." "Ik kan niet met je spelen", zei de vos. "Ik ben niet getemd." "Ach, neem me niet kwalijk", zei de kleine prins. Maar na even nadenken voegde hij eraan toe: "Wat betekent dat, -getemd-?"

Op een andere planeet ontmoet de kleine prins de vos. Deze ontmoeting schept ruimte om te leren omgaan met zijn roos.

"Dat wordt maar al te vaak vergeten", zei de vos. "Temmen betekent het scheppen van een band." "Het scheppen van een band?" "Jazeker", sprak de vos. "Jij bent voor mij nog maar een jongetje, precies gelijk aan hon-

derdduizend andere jongetjes. Ik heb jou niet nodig. En jij hebt mij ook niet nodig. Ik ben voor jou niet meer dan een vos, precies gelijk aan honderduizend andere vossen. Maar als jij mij temt, zullen we elkaar nodig gaan hebben. Dan word jij voor mij de enige ter wereld. En ik word voor jou de enige ter wereld..." "Ik begin het te begrijpen", zei de kleine prins. "Er is een bloem ... en ik geloof dat zij mij getemd heeft...." Maar de vos kwam terug bij zijn uitgangspunt: "Mijn leven is eentonig. Ik jaag op kippen, de mensen jagen op mij. Alle kippen lijken op elkaar en alle mensen lijken op elkaar. Dus verveel ik me een beetje. Maar als jij mij temt, zou mijn leven als zonovergoten zijn. Dan zou ik geluid van voetstappen kennen dat anders was dan alle andere. Andere voetstappen doen mij wegkruipen onder de grond. De jouwe zouden mij uit mijn hol lokken, als een muziekje." De vos zweeg en bekeek de kleine prins langdurig: "Alsjeblieft... tem mij!", sprak hij. "Dat wil ik best", antwoordde de kleine prins, "maar ik heb niet veel tijd. Ik moet vrienden ontdekken en heel veel dingen leren kennen." "Je kent alleen de dingen die je getemd hebt", zei de vos. "De mensen hebben geen tijd meer om ook maar iets te leren kennen. Ze kopen kant-en-klare dingen bij kooplieden. Maar omdat er geen kooplieden bestaan die vrienden verkopen, hebben de mensen geen vrienden meer. Als je een vriend wilt, tem mij dan!" "Wat moet ik doen?", vroeg de kleine prins. "Je moet erg veel geduld hebben", antwoordde de vos. "Je gaat eerst een beetje bij mij vandaan zitten in het gras, zoals nu. Dan bekijk ik je uit een ooghoek en jij zegt niets. Taal is alleen een bron van misverstanden. Maar elke dag kun je een beetje dichterbij komen zitten..." De volgende dag kwam de kleine prins terug. "Je had beter op dezelfde tijd kunnen terugkomen", zei de vos. "Als je bijvoorbeeld om vier uur 's middags komt, begin ik om drie uur al gelukkig te worden. Hoe meer het tijdstip dan dichterbij komt, des te gelukkiger ik word. Om vier uur ben ik dan al opgewonden en ongerust; zo leer ik de prijs van het geluk kennen! Maar als je op een willekeurig moment komt, weet ik nooit wanneer ik mijn hart erop moet instellen... Je hebt rites nodig." "Wat is een rite?", vroeg de kleine prins. "Dat wordt maar al te vaak vergeten", zei de vos. "Een rite maakt dat een dag anders is dan andere dagen, een uur anders is dan andere uren..." Zo temde de kleine prins de vos.

En toen het uur van vertrekken naderde, zei de vos: "Vaarwel" "Hier heb je mijn geheim. Het is erg eenvoudig: alleen met je hart kun je goed zien. Het wezenlijke is onzichtbaar voor het oog.... Het is de tijd die jij aan je roos besteed hebt, die jouw roos zo belangrijk maakt. De mensen zijn die waarheid vergeten", zei de vos. "Maar jij moet die nooit vergeten. Je blijft altijd verantwoordelijk voor wat je getemd hebt. Jij bent verantwoordelijk voor je roos..." "Ik ben verantwoordelijk voor mijn roos...", herhaalde de kleine prins om het goed te onthouden.

Gespreksvragen

1. Herken je je in het verschil tussen schepping en natuur?
2. Herken je de angst om het goede leven vorm te geven zoals jij denkt dat het goed is? Zo ja, waar komt deze angst vandaan?
3. Ken je voorbeelden van een volwassen omgang met de natuur? Wat is hiervan de sleutel?
4. Op welke wijze kan een volwassen omgang met de 'niet-menselijke schepping' worden vormgegeven binnen jouw geloofsgemeenschap?

OP HET **LEVEN**

Palmbomen of pinguïns?

Hoe zal Nederland er over 50 jaar uitzien. Staan er palmbomen langs de boulevard van Zandvoort en Scheveningen? Of stevenen we af op een ijstijd en hebben we weldra een klimaat dat vooral voor ijsberen en pinguïns ideaal zal zijn? Er wordt veel gesproken over de klimaatverandering. De aarde warmt op. Of wordt er te veel over gedebatteerd. Is het niet gewoon een hype? Waait het van zelf weer over? Van zure regen hoort tegenwoordig toch ook niemand weer? Ik denk dat we er niet om heen kunnen. Het klimaat verandert inderdaad. Het is voor mij als weerkundige zonneklaar dat de opwarming in ons land, maar ook in de rest van de wereld is begonnen. In ons land is de temperatuur zelfs al met meer dan een graad gestegen ten opzichte van de laatste decennia van de vorige eeuw. Nu lijkt een opwarming van een paar graden misschien niet zo problematisch of zelfs wel aangenaam. Maar schijn bedriegt. De opwarming veroorzaakt een grote verschuiving in de evenwichten van neerslag en waterkringlopen. Neerslag wordt extremer. Vaker te veel met als gevolg wateroverlast, overstromingen of, in sommige landen, modderstromen. Maar ook een toename van ernstige droogte, woestijnvorming en bosbranden. Ondertussen zien we het ijs verder smelten, van met name de Noordpool en de gletsjers, stijgt de zeespiegel, en worden de orkanen in de tropen gevaarlijker.
Hoewel er in een ver verleden ook grote mondiale klimaatveranderingen zijn geweest, is de wetenschap inmiddels toch behoorlijk eensgezind overtuigd van de oorzaak van de huidige klimaatverandering. Het komt door de mens die in een duizelingwekkend tempo de fossiele brandstoffen er doorheen jaagt en zo de atmosfeer vervuilt met broeikasgassen zoals CO_2.

Reinier van den Berg: "Geeft God ons niet als één van de eerste opdrachten mee om de aarde duurzaam te beheren?"

Het heeft er dus alle schijn van dat we nu de eerste klimaatverandering meemaken in de geschiedenis van deze prachtige planeet, die door mensen wordt veroorzaakt. Is het tij nog te keren? Wat kunnen we er tegen doen? Of gaat Nederland weldra kopje onder? Wat dat betreft kunnen we als christenen misschien het voortouw nemen. Geeft God ons in Genesis 1 immers niet als één van de eerste opdrachten mee om de aarde duurzaam te beheren? Wat dat betreft hebben we gefaald en is het de hoogste tijd om het roer om te gooien en als goede rentmeesters voor de schepping te gaan zorgen. Dat maakt de klimaatverandering niet minder zorgwekkend, maar het wordt toch ook spannend en uitdagend, als we de rentmeesteropdracht weer serieus gaan nemen!

REINIER VAN DEN BERG, METEOROLOOG EN WEERMAN RTL NIEUWS

CHRISTELIJK GELOOF EN **DUURZAAMHEID**

Profit

De zorg voor het levensonderhoud mag en hoeft niet veronachtzaamd te worden. Het gaat eerder om de indringende vraag waar de toewijding op gericht is. Hoe wordt de toewijding aan de Mammon verontgoddelijkt en voor het aangezicht van God gebracht?

Veel kerkenraden en parochiebesturen zullen de komende jaren er over mee kunnen praten: nieuwe en emotionele vraagstukken die opkomen als overwogen wordt kerkgebouwen af te stoten. De Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk verwachten namelijk dat een kwart van de 4200 kerken in Nederland de komende tien jaar de deuren sluit. Van de ongeveer 140 kloosters die nog in gebruik zijn, zijn er over tien jaar vermoedelijk nog maximaal dertig actief. Door het teruglopende kerkbezoek zijn er steeds minder kerken nodig. Maar is er ook minder geld om kerken te onderhouden, zo verklaart de organisatie van het Jaar van het Religieus Erfgoed de afname van het aantal kerkgebouwen in Nederland.
Kerken die gesloten moeten worden omdat niet meer aan de financiele verplichtingen voldaan kan worden, leggen een gevoelig spanningsveld bloot. Het maakt duidelijk dat de P van *Profit* ook voor geloofsgemeenschappen zeer relevant is. Maar kiest de geloofsgemeenschap vanzelfsprekend voor een zo hoog mogelijk financieel rendement of zijn er ook andere waarden in het geding?

Het angstvallig vastklampen aan bezit, van welke aard ook, werkt verlammend.

Wat ons zekerheid biedt

Een balans tussen *Profit*, *People* en *Planet* ziet er op papier vaak zo mooi uit. In de werkelijkheid is de spanning vaak om te snijden. De Bijbel is een boek waarin dit spanningsveld ook aan de orde komt. Denk bijvoorbeeld aan de bergrede. Aan het begin dat betrekking heeft op de zorg voor het levensonderhoud, klinken de woorden: "Jullie kunnen niet God dienen én de Mammon" (Mattheüs 6:24). De tekst kiest duidelijk positie tegen het tegelijkertijd dienen van God én Mammon.
'Mammon' is van oorsprong een Aramees woord dat zoveel betekent als vastigheid of bezit. Het verwijst naar datgene wat vastigheid suggereert te bieden aan het bestaan. De toewijding aan de Mammon wordt in de tekst getekend als het gebruikelijke antwoord op de bezorgdheid over eten, drinken, kleding en onderdak. Kortom, het betreft de zorg omtrent het levensonderhoud. De toewijding aan de Mammon behelst zo het vormen van bezit, het opsparen van vermogen. Daarmee kan het ook slaan op het zich vastklampen aan de wens om een zo hoog mogelijk financieel rendement te realiseren. Maar biedt dit zekerheid? Bezit is immers zelf ook kwetsbaar. Het kan gestolen, beschadigd of in brand gestoken worden. De kredietcrisis bewijst eens te meer dat financiële tegoeden verloren kunnen gaan. Daarom dient het verzorgd en verzekerd te worden. Het angstvallig vastklampen aan bezit, van welke aard ook, werkt verlammend. De dienst aan Mammon wordt in Mattheüs 6 dan ook onder woorden

Kerken die gesloten moeten worden omdat niet meer aan de financiële verplichtingen voldaan kan worden, leggen een gevoelig spanningsveld bloot.

gebracht met het Griekse woord *merimnaein*, dat betekent zich angstig ergens bezorgd om maken. Het is een destructieve bezorgdheid die kostbare levensenergie opeist en verteert. Tegenover deze angstige bezorgdheid staat de toewijding aan God als het vrijmoedig zoeken van de heerschappij van God en de gerechtigheid die daarbij hoort. Het Griekse werkwoord dat als 'zoeken' vertaald wordt, is *épitzètéein*. Het betekent zoveel als 'iets met de hele wil nastreven'. Deze dienst aan God staat niet simpelweg tegenover de dienst aan Mammon. Er moet weliswaar gekozen worden, maar niet op een manier alsof bezit en levensonderhoud er niet toe doen. Het gaat veeleer om het onderkennen van een toewijding en het stellen van een bewuste prioriteit. Het gaat er om God te dienen en van daaruit met de Mammon om te gaan. We lezen dan vervolgens ook 'zoekt dan eerst' (Mattheüs 6:33). Vindt die keuze en prioriteitsstelling niet plaats, dan zal het bezit het centrum worden van een krampachtige bezorgdheid. Daarmee zal het afleiden van een gemeenschappelijk zoeken van welvaart en welzijn. De Mammon wordt hier getekend als een kracht die mensen in hun toewijding kan afkoppelen van de gemeenschap en kan opsluiten in een kortzichtig eigenbelang.

Toewijding

Het gaat in het tekstgedeelte in feite niet om het afzweren van de Mammon. De zorg voor het levensonderhoud mag en hoeft niet veronachtzaamd te worden. Het gaat eerder

om de indringende vraag waar de toewijding op gericht is. Hoe wordt de toewijding aan de Mammon verontgoddelijkt en voor het aangezicht van God gebracht? Waar het in het praktische leven van alledag op aankomt is het subtiele maar beslissende verschil tussen het omgaan met de zorg voor het levensonderhoud en het moment waarop het omgaan met die zorg het karakter krijgt van het dienen van Mammon.

De dienst aan God staat niet simpelweg tegenover de dienst aan Mammon.

De tekst heeft de spanningsvolle positie van het tegelijkertijd dienen van God én Mammon als uitgangspunt. Staand in die positie wordt de hoorder of lezer aangesproken. De tekst onderkent daarmee voluit de dubbelzinnige morele werkelijkheid van de maatschappelijke situatie, waarin mensen zich bevinden tussen het evangelische appèl en de werkelijkheid van alledag, die haar eigen appèl doet gelden op verantwoordelijkheden en keuzes. Tegelijkertijd wordt deze positie getekend als een onhoudbare, omdat uiteindelijk de toewijding één van beide zal gelden.

Zoek dan eerst ....

De tekst schept ruimte voor het bewust worden van toewijdingen, van spanningsvelden tussen die toewijdingen en de daarmee samenhangende complexiteit bij die keuzes. De toewijding aan God neemt in het tekstgedeelte gestalte aan in het zoeken van de gerechtigheid van het Koninkrijk van God. Deze gerechtigheid is in het bijbelse taalveld een gemeenschapsbegrip. Het gaat om het welzijn van de hele schepping. De ijkpunten voor dit begrip worden in het bijbelse taalveld gevonden in de positie van de meest kwetsbaren: de weduwe, de wees, de vreemdeling. In het licht van het eerder beschreven jubeljaar mogen daar ook de dieren, de planten en de aarde aan worden toegevoegd. Deze ijkpunten vormen de bakens bij het zoeken naar de heerschappij van de sjaloom. Het gaat er om God te dienen en van daaruit met de Mammon om te gaan. Dit betekent niet dat de spanningen zijn weggenomen. Wel wordt het spanningsveld benoemd en wordt het duidelijk dat er keuzes gemaakt moeten worden. De zorg omtrent de P van *Profit* hoeft daarbij niet veronachtzaamd te worden, veeleer gaat het er om een balans te zoeken waarbij de aandacht voor de andere P's van *People* en *Planet* volledig uit de verf kan komen.

Gespreksvragen

1. Herken je in je geloofsgemeenschap het spanningsveld tussen enerzijds financiële en anderzijds sociale en ecologische waarden?
2. Heb je voorbeelden van hoe de zorg voor het levensonderhoud omslaat in het dienen van de Mammon?
3. Behoort het stoffelijk beheer van de kerk tot het wezen van de kerk?
4. Stelling: Het is naïef om te veronderstellen dat het in het beheer van de kerkelijke gelden niet gaat om het hoogste financiële rendement.
5. Stelling: De kerk kan alleen voortbestaan als het voldoende financiële middelen heeft.

QUICK **SCAN**

Hoe duurzaam is jouw geloofs-gemeenschap?

Duurzaamheid staat hoog op de maatschappelijke agenda. Steeds meer mensen maken zich zorgen over klimaatverandering, slinkende energievoorraden, achteruitgang van het aantal diersoorten en een scheve verdeling van de welvaart. Organisaties beraden zich op hun maatschappelijke verantwoordelijkheid. Zij gaan op zoek naar de betekenis van duurzaamheid voor hun organisatie. Bij dit streven naar duurzaamheid gaat het om het zoeken naar een balans tussen de drie P's: *Profit* (omgang met geld), *People* (omgang met mensen) en *Planet* (omgang met de natuur). Ook binnen de lokale geloofsgemeenschap spelen deze drie P's een belangrijke rol.

De Quick Scan daagt je uit te onderzoeken hoe duurzaam je eigen geloofsgemeenschap al is. Je krijgt 10 stellingen voorgelegd. Elke stelling kun je beantwoorden met 'waar' of 'niet waar'. Aan de antwoorden zijn op de laatste pagina van deze Quick Scan punten toegekend.

Quick Scan

Het totaal aantal punten geeft aan waar jouw geloofsgemeenschap zich bevindt op de duurzaamheidschaal (pagina 3).
Achter de antwoorden staat de pagina in deze duurzaamheidspecial vermeld waar je meer informatie kunt vinden over het betreffende onderwerp.

Veel plezier!

QUICK **SCAN**

Stellingen

		Antwoord		Duurzaamheid special
1.	In onze geloofgemeenschap proberen we zo goedkoop mogelijk inkopen te doen	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 47
2.	Bij sparen en beleggen van kerkelijke gelden hebben we voornamelijk oog voor het hoogste financiële rendement	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 45
3.	Bij ons in de gemeenschap zijn alle gloeilampen vervangen door spaarlampen	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 51
4.	We maken gebruik van duurzame energie-bronnen, zoals bijvoorbeeld groene stroom	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 51
5.	In onze geloofgemeenschap is ruimte voor het leren omgaan met de natuur voor jongeren en volwassenen	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 57
6.	In de vormgeving van onze gebouwen is rekening gehouden met de natuur	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 54
7.	Wij compenseren de CO_2-uitstoot van onze gebouwen	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 51
8.	Bij ons in de gemeenschap is aandacht voor het feest van de schepping	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 61
9.	In de geloofsgemeenschap en het toerustingswerk hebben wij geen blijvende aandacht voor duurzaamheid	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 9
10.	Duurzaamheid is symptoombestrijding	Waar ●	Niet Waar ●	Pagina 4

De antwoorden met bijbehorende puntenverdeling vind je op pagina 4 van deze Quick Scan. Plaats vervolgens je totale score op de duurzaamheidschaal bovenaan de pagina hiernaast.

QUICK **SCAN**

Duurzaamheidschaal

	Zeer onduurzaam	Onduurzaam	Duurzaam	Zeer duurzaam
Totaal aantal punten	17 t/m 28	29 t/m 59	60 t/m 75	76 t/m 83

Wanneer je onder de 60 scoort dan is er nog een hoop werk aan de winkel. Zet 'm op! Vanaf 60 punten ben je al goed op weg. In dat geval, gefeliciteerd!

Vervolgtraject

Overal klinkt het 'Tikkie Terug' om energie te besparen en de CO2 uitstoot te beperken. We worden opgeroepen om schonere en zuinigere auto's aan te schaffen, om de wasmachine en de verwarming een graadje lager te zetten en ga zo maar door. Ook als geloofgemeenschap kun je je verantwoordelijkheid nemen als het gaat om een 'Tikkie Terug' en bijvoorbeeld streven naar een klimaatneutrale kerk.

De kreet 'Tikkie Terug' is een gevleugelde uitspraak. Wij vinden hem terug in de sportstrip FC Knudde. In deze strip heeft keeper Dirk veel te lijden onder de geniale invallen van verdediger Jaap. Zodoende is FC Knudde de meest gepasseerde verdediging van het Westelijk halfrond.

Wie zich alleen richt op een 'Tikkie Terug' schiet de bal uiteindelijk ook in eigen doel. Het gezaghebbende internationale panel voor klimaatverandering IPCC stelt dan ook dat we ons niet primair moeten richten op de vermindering van de uitstoot van CO_2. Het gaat niet zozeer om minder, maar om gewoon anders. Het gaat bovenal om een fundamentelere koerswijziging van onze samenleving. Geen 'Tikkie Terug', maar een 'Tikkie Fundamenteler'. Daarom richt de special 'Op het leven' zich op duurzaamheid en van daaruit op een omgang met bijvoorbeeld het energievraagstuk. De special biedt een inhoudelijke verdieping, waarin de viering van het leven centraal staat, en biedt ook vele concrete handelingsperspectieven voor jouw lokale geloofsgemeenschap. Dit alles wordt aangevuld met de interactieve **website www.duurzamekerk.nl**.
Veel plezier ermee!

QUICK SCAN

Stelling 1:	waar =	3	en	niet waar =	7	>	
Stelling 2:	waar =	3	en	niet waar =	7	>	
Stelling 3:	waar =	10	en	niet waar =	0	>	
Stelling 4:	waar =	10	en	niet waar =	0	>	
Stelling 5:	waar =	7	en	niet waar =	3	>	
Stelling 6:	waar =	7	en	niet waar =	3	>	
Stelling 7:	waar =	10	en	niet waar =	0	>	
Stelling 8:	waar =	7	en	niet waar =	3	>	
Stelling 9:	waar =	2	en	niet waar =	8	>	
Stelling 10:	waar =	0	en	niet waar =	10	>	

+

Jouw totaal score

Plaats je totaalscore op de duurzaamheidsschaal op de vorige pagina!

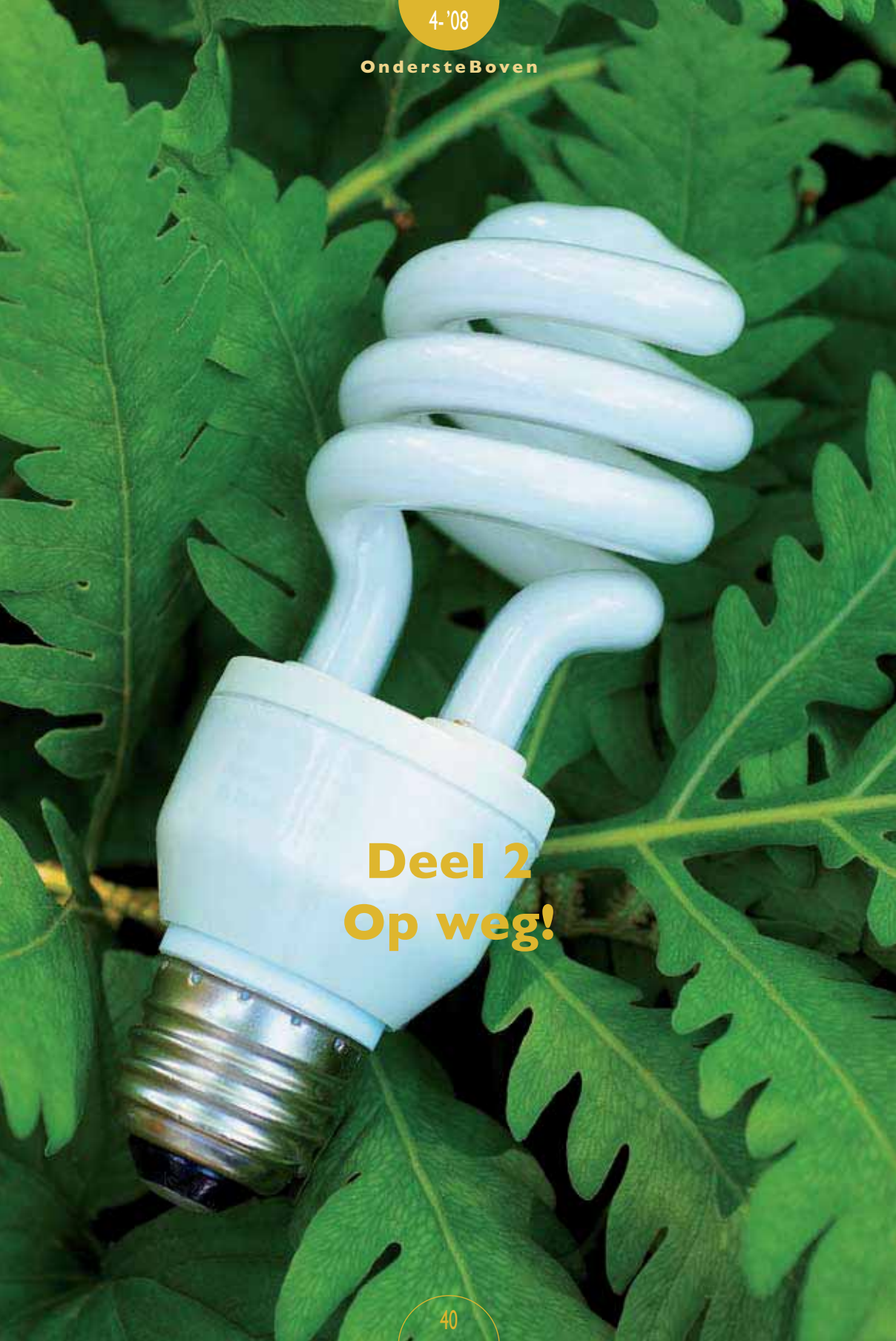

Deel 2
Op weg!

SUGGESTIES

Nuchter en concreet

In deze special staan sjaloom en hoop centraal. Ze schetsen een vergezicht waarin eerbied voor de aarde en al wat daarop leeft centraal staat. Het is in de geest van de Torah en de profeten om dit beginsel nuchter uit te werken, zodat we er gewoon mee aan de slag kunnen. In het kader van het jubeljaar treffen we dan ook uitvoerige regelingen aan over allerlei praktische zaken: eigendomsrecht, bezit, handel en arbeidsverhoudingen. Sjaloom en hoop krijgen zo concreet en nuchter een plek in de samenleving. Op deze wijze wordt het bijbelse verlangen naar gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping praktisch vormgegeven.

Het tweede deel van deze special volgt dit verlangen en biedt een aantal eigentijdse en concrete handelingsperspectieven aan voor lokale geloofsgemeenschappen. We sluiten aan bij reeds bestaande initiatieven en kiezen voor kleine stappen. Het denken in kleine stappen past ook bij duurzaamheid. Er ligt namelijk niet zoiets als een duurzaam alternatief klaar. Het is een proces van zoeken en tasten naar een duurzamer leven. Grote stappen zijn ook niet nodig om fundamenteel ergens anders uit te komen. De metafoor van de scheepvaart laat mooi zien, dat je met een kleine koerswijziging al heel ergens anders uitkomt.

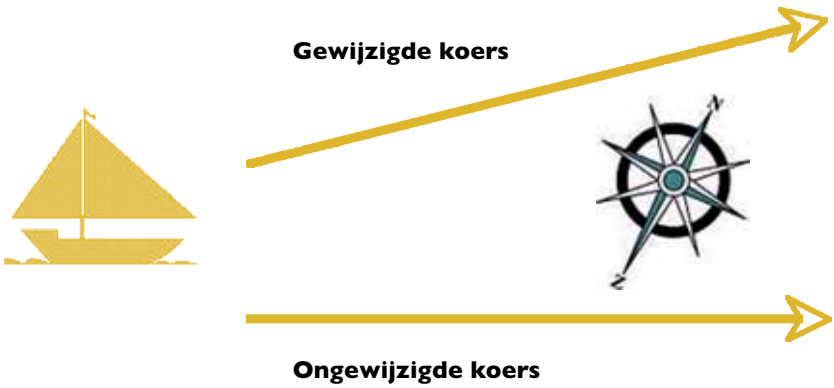

Er is niet gestreefd naar volledigheid in de beschrijving van handelingsperspectieven. Je kunt immers zelf het beste bepalen wat geschikt is voor jouw geloofsgemeenschap. Ook kun je de expertise in jouw geloofsgemeenschap, van de loodgieter tot aan de hovenier en de accountant, gebruiken om creatief op zoek te gaan naar de mogelijkheden voor een duurzamere geloofsgemeenschap. Heb vertrouwen in eigen kunnen en mogelijkheden! Wel is het verstandig om, als je je aangesproken voelt, meteen te beginnen. Daarom is achterin de special een vijf stappenplan opgenomen. Werkelijk beginnen is namelijk moeilijk en van uitstel komt afstel.

Veel plezier!

SUGGESTIES

Recept

In januari 2009 verschijnt het handzame boekje over vasten en recepten *Koken met passie* van kookdominee Han Wilmink. Het hieronder beschreven recept leent zich uitstekend voor een heerlijke maaltijd. In en tijdens deze maaltijd kan de bezinning op duurzaamheid vorm krijgen, onder andere door met elkaar de gespreksvragen uit deze special te bespreken.

Salade van rode biet en munt met druivensiroop en sherryazijn, veldsla met hazelnoten en rettich

Deze salade is een duidelijke verwijzing naar de verse groenten en kruiden (*karpas*) als symbool voor nieuw leven. Voor de rettich heb ik gekozen als alternatief voor de scherpe mierikswortel (*maror*) vanwege de zachtere smaak en vanwege de egale witte kleur als alternatief voor de radijs. Rode bietjes zijn al eeuwenlang en in allerlei bereidingswijzen een populaire groente bij de Joden, vooral bij de Asjkenazim, de Midden- en Oost-Europese Joden.
Door de salade als drie aparte bergjes op de borden te serveren ontstaat een fraai rood, groen, wit palet.

Een prachtig rood, groen, wit kleurenspel en uitgesproken smaken!

Benodigdheden (voor 6 personen)

4-5 middelgrote (gekookte) bieten van biologische komaf (kleintjes is het mooist, maar dan dus meer)
4 eetlepels sherryazijn
4 eetlepels zoete druivensiroop
4-6 eetlepels extra vergine olijfolie
Evt. 2 eetlepels citroensap voor een nog wat frisser accent
½ bosje verse munt
Zeezout, of nog lekkerder: '*fleur de sel*'
Tip! Voor een bijzonder en pittiger accent kun je ook wat gemalen *harissa* toevoegen. Ik bedoel de variant van gedroogde kruiden van *Fair Trade* verkrijgbaar bij de Wereldwinkel. Een mengsel van o.m. chili, zeezout, knoflook, komijn, karwijzaad, korianderzaad en munt.

200 gram veldsla
2 eetlepels notenolie (hazelnoot of evt. walnoten)
100 gram gepelde blanke hazelnoten

1 middelgrote blakend gezonde biologische rettich

Dominee Han Wilmink kookt met passie.

Tip! Pompoenpitolie vind ik top! In Oostenrijk, in de provincie Steiermarken verbouwt men een pompoensoort die uitstekende olie levert, te koop als "Kürbiskernöl"! Nu ligt Steiermarken wel niet in het Heilige Land maar in bijbelse tijden perste men waarschijnlijk wel uit allerlei soorten zaden olie voor toepassingen in de keuken. Dus het komt in de buurt. En kijk eens hoe de groene kleur van de olie fraai harmonieert bij het groen van de veldsla en de rettich.

Bereiding

Het garen van de bietjes niet meegerekend, ongeveer 25 minuten. Stap 1 t/m 4 kunt u van tevoren afronden.

Stap 1: Als u de bietjes laat garen in de oven, houd er dan rekening mee dat dit een paar uur tijd vraagt. Reken op twee à drie uur afhankelijk van de grote en ouderdom van de bieten. De kortste slag maakt u als u de bietjes gewoon kookt of stoomt. Als het mooie jonge bietjes zijn hoeft u ze niet te lang te koken, een kwartiertje is genoeg. De al gekookte rode bietjes die u in het koelvak van uw supermarkt of groenteboer koopt zijn al vaak te lang gekookt om te verwerken in een salade. Uw bieten dienen beetgaar te zijn, dat is de echte bijbelse biet. De buitenste wat roestbruine buitenkant dient u na het koken wel eraf te pellen.
Laat de bietjes afkoelen. En snijdt ze in egale dobbelsteentjes van ongeveer een kleine centimeter. Klop de druivensiroop en de sherryazijn in een kommetje met een garde goed door elkaar, zodat de substantie lekker lobbig wordt, klop er dan beetje voor beetje de olijfolie door. Zelf voeg ik meestal nog twee lepels citroensap toe, want ik ben niet bang voor wat frisse zuren. Voeg een snufje

zout toe en meng het geheel door elkaar met de gesneden bietjes. Haal de blaadjes munt van de takjes en snijdt de helft van de blaadjes in sliertjes en meng die door de salade. Snijd de andere helft van de blaadjes nog niet in sliertjes, want ze worden dan snel bruin! Zet de bietensalade zolang in de koelkast, dan kunnen de smaken ook lekker door elkaar trekken.

Stap 2: Rooster de hazelnoten lichtjes in een droge koekenpan en laat de noten afkoelen. Als de veldsla nog niet gewassen is, was deze dan en droog de sla in bv. een slacentrifuge. Verwijder al te in het oog springend wortelgestel van de sla. Breek of hak de noten in niet te kleine stukjes.

Stap 3: Was de rettich schoon en schil hem met een dunschiller met lange halen in mooie slierten. De rettich houden we lekker naturel.

Stap 4: Afwerken en opdienen. Het is de bedoeling dat u drie afzonderlijke bergjes maakt van de bieten, veldsla met noten en geraspte rettich. Schep de bietjes nog eens door en verdeel ze als eerste over de borden, vorm er een mooi hoopje van, zodat er voldoende ruimte overblijft voor de veldsla en rettich. Snijdt de andere helft van de blaadjes munt ook in sliertjes en drapeer die over de bietenbergjes. Verdeel de veldsla losjes in hoopjes over de borden, sprenkel er wat van de notenolie overheen. Verdeel er de gehakte hazelnoten over. Strooi er evt. een vleugje *fleur du sel* over. Maak van de geraspte rettich het derde bergje op ieder bord. Bij het opdienen kunt u ook een paar druppels van de prachtige groene pompoenpitolie over de rettich schenken, dat kleurt zeer fraai en het smaakt ook niet verkeerd.
En nu snel aan tafel! Geniet van het kleurenspel en proef pure natuur op uw bord!

VOOR MEER INFO: HTTP://WWW.BIJBELS-CULINAIR.NL/.

CO_2 vasten

In plaats van een maaltijd kun je je ook op duurzaamheid richten door te vasten. Natuurlijk zijn er allerlei orginele en eigentijdse manieren om te vasten. Kies een vorm die aanspreekt, dat doen de Anglicaanse bisschoppen ook. Twee Anglicaanse bisschoppen, Richard Chartres (Londen) en James Jones (Liverpool) hebben bij de start van de Veertigdagentijd (de vastenperiode die vooraf gaat aan Pasen) hun gelovigen en de Engelse burgers opgeroepen om hun dagelijkse portie CO_2 te reduceren. In plaats van het tijdens de Vasten traditioneel gebruikelijke verminderen van de alcohol- of chocoladeconsumptie is het terugbrengen van de uitstoot van kooldioxyde een veel meer eigentijdse vorm, zo stellen zij voor. Bisschop Jones, die vice-voorzitter is van Tear Fund, heeft ook een praktische *reminder* paraat: "Draai in huis één gloeilamp uit haar fitting; iedere keer dat je merkt dat de lamp het niet doet, word je op die manier aan je voornemen tot 'CO_2 vasten' herinnerd. Met Pasen kun je dan een spaarlamp terug inzetten." (Bron: AFP)
Voor meer informatie over vasten zie: www.vastenaktie.nl.

SUGGESTIES

Geld

De kerk is een huishouding waarin geld een belangrijke rol speelt. Een bijdrage aan de ontwikkeling van duurzaamheid kan geleverd worden door bijvoorbeeld kerkelijke gelden duurzaam te beleggen. In de meeste gevallen betekent duurzaam beleggen investeren in bedrijven die voldoen aan bepaalde criteria. Deze criteria kunnen bijvoorbeeld zijn: geen relaties met wapenhandel, geen kinderarbeid en een zorgvuldige omgang met de natuur. Vroeger moest de duurzame belegger of spaarder in de meeste gevallen genoegen nemen met een lager financieel rendement. Tegenwoordig blijkt uit verschillende onderzoeken dat duurzaam investeren op dit punt niet onderdoet voor 'gewoon beleggen'. Men kan zelfs stellen dat duurzame ondernemingen beter voorbereid zijn op de toekomst (milieueisen, nieuwe regelgeving). De laatste jaren is er een zeer sterke stijging waarneembaar in het aantal duurzame beleggingsproducten en in het aantal aanbieders van deze producten. In de eerste plaats zijn er gespecialiseerde banken. Banken als ASN en Triodosbank zetten hun hele bestaan in op duurzaam bankieren. Zij bieden de zekerheid dat bij hen belegd geld voldoet aan bepaalde duurzaamheidcriteria.
In de tweede plaats zijn ook verschillende grote handelsbanken op dit terrein actief geworden, zoals ABN AMRO Bank, ING Bank, Postbank en Rabobank.
In de derde plaats zijn er de vermogensbeheerders. Zij beheren het vermogen van en namens beleggers op voorwaarden en criteria die overeengekomen zijn. Dit kunnen ook duurzaamheidscriteria zijn.

Waar zijn de kerkelijke beleggingen ondergebracht? Houden wij rekening met een duurzaam gebruik van middelen?

Oikocredit

Ook is het mogelijk om aandelen aan te kopen in het microkredietsysteem van Oikocredit. Oikocredit fungeert als een wereldwijde ontwikkelingsbank namens de kerken en stimuleert mensen, kerken en instellingen wereldwijd om hun financiële reserves sociaal-ethisch te beleggen. Vanaf een bedrag van 200 euro kunnen mensen een aandeel kopen. Startende ondernemingen en particulieren in derdewereldlanden kunnen dit geld tegen gunstige voorwaarden lenen. Het financieel rendement is voor de kapitaalverschaffer bescheiden, het maatschappelijk rendement is echter vele malen hoger. Oikocredit is één van de grootste financiers van de microfinancieringssector. Ongeveer 500 kerken en kerkelijke organisaties, 27.000 individuen en meer dan 50 banken en ontwikkelingsorganisaties hebben geld bij Oikocredit uitstaan.

Het dividend bedraagt doorgaans 2% per jaar. Lokale geloofsgemeenschappen en diaconieën kunnen via de PKN deelnemen in Oikocredit, bel hiervoor met mevrouw Smaal (030-8801607). Individuele parochie- en gemeenteleden kunnen dat doen door deel te nemen aan ONF (Oikocredit Nederland Fonds), bel met Oikocredit Nederland (030-2341069). Voor meer informatie zie: www.oikocreditnederlandfonds.nl.

PKN en Oikocredit

In de nota '*Duurzaamheid en beleggingen van de PKN*' uit 2007 stelt de Protestantse Kerk in Nederland dat ze een deel van haar eigen vermogen investeert in Oikocredit. We zien hier een zorgvuldige afweging tussen financiële, sociale en ecologische waarden. De PKN investeert namelijk 725.000 euro in Oikocredit, maar niet meer. Meer investeren in Oikocredit zou namelijk een te grote druk leggen op het financiële rendement van de organisatie. Wel is de PKN bezig om haar verdere beleggingen ook duurzaam in te richten. In de nota schrijft voormalig scriba Bas Plaisier hierover: "Ook zal de synode naar haar eigen huishouding kijken. Waar zijn de kerkelijke beleggingen ondergebracht? Houden wij rekening met een duurzaam gebruik van middelen? De verandering begint bij onszelf! We moeten nog een hele slag maken. Maar het is winst dat het gesprek is begonnen." De nota is een rechtstreeks uitvloeisel van de ondertekening door de PKN van de 'Verklaring van Accra'. In die Ghanese stad riep de Wereldbond van Hervormde/Gereformeerde Kerken in augustus 2004 haar achterban op om meer werk te maken van economische en ecologische gerechtigheid.

De Duurzaam Geld Gids

Deze gids geeft een actueel overzicht van beschikbare duurzame financiële producten voor de Nederlandse consument. Het gaat hier om financiële producten waarbij gelet wordt op gegevens op financieel, sociaal en ecologisch terrein. De gids kan worden gedownload op de website: http://www.duurzaam-ondernemen.nl.

Actief beleggen

Vaak gaat het bij duurzame beleggingen om passief beleggen. Het geld wordt in een duurzaam fonds belegd en de belegger volgt de keuzes van dit fonds. Bij actief beleggen daarentegen neemt men bewust aandelen in een bedrijf om via de aandeelhoudersvergadering het beleid op het gebied van sociaal-ethische vraagstukken of milieu te kunnen beïnvloeden. De PKN kiest niet voor deze vorm van beleggen, de Anglicaanse Kerk daarentegen wel. Zij gebruikt haar reserves bijvoorbeeld om de dialoog met het Britse bedrijfsleven aan te gaan. In het verleden gebruikten de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk deze strategie om de dialoog aan te gaan met de directies van Koninklijke Olie en Philips rond de apartheid in Zuid-Afrika.

Protestants Diaconaal Krediet Nederland

Een specifieke mogelijkheid voor diaconaal geld is het Protestants Diaconaal Krediet Nederland (PDKN). De stichting PDKN heeft als doel het financieren van binnenlandse diaconale doelen en projecten tegen een gereduceerd rentetarief. Diaconieën kunnen geld storten op deze diaconale 'kredietbank', waarvoor zij een bescheiden rentevergoeding krijgen en de garantie dat het ingelegde geld op het afgesproken tijdstip volledig uitgekeerd wordt. Voor meer informatie zie: www.pdkn.nl.

SUGGESTIES

Inkopen

Inkopen doen wordt leuker als je respect hebt voor je medemens en de natuur. De plaatselijke kerk consumeert verschillende goederen en diensten: energie, papier, meubelen, levensmiddelen, schoonmaakmiddelen enz. Duurzame producten zijn niet per definitie duurder dan andere producten. Nieuwe initiatieven, zoals Utz Certified, hebben een gangbare prijs en besteden ook aandacht aan sociale en ecologische waarden. In de lokale geloofsgemeenschap worden verschillende goederen vaak al duurzaam ingekocht. Het formeel vastleggen en bekend maken van een besluit tot duurzaam inkopen maakt echter aan de eigen leden en de omgeving duidelijk dat de kerk duurzaamheid serieus neemt. Het gaat hier om een beleidsbeslissing van bijvoorbeeld de kerkenraad of het parochiebestuur. Wereldwijd zien we dat steeds meer gemeenten en parochies zich officieel verbinden aan eerlijke handel.

In Engeland schieten de Fair Trade Kerken als paddenstoelen uit de grond. In vier jaar tijd hebben al 1000 kerken uit verschillende denominaties zich aangesloten bij dit initiatief.

Fair Trade Kerk

De *Fair Trade Church*-campagne is internationaal een groot succes. In Engeland schieten de *Fair Trade* Kerken als paddenstoelen uit de grond. In vier jaar tijd hebben al 1000 kerken uit verschillende denominaties zich aangesloten bij dit initiatief.
Op dit moment verkennen we de mogelijkheden voor een dergelijk initiatief in Nederland. Vooralsnog is er dus geen officiële *fair trade*-status mogelijk voor kerken in Nederland. Natuurlijk kun je al wel een voorschot nemen op deze officiële status! Als richtlijnen voor een *Fair Trade* Kerk kunnen waarschijnlijk de criteria dienen die ook in het buitenland gelden:

1. Gebruik *fair trade* thee en koffie tijdens alle bijeenkomsten waar u verantwoordelijk voor bent.
2. Ontwikkeld beleid om ook steeds meer andere *fair trade* producten te kopen, zoals suiker, papier en schoonmaakmiddelen.
3. Ondersteun of organiseer *fair trade* activiteiten bij u in de buurt.

Dit laatste criterium kan bijvoorbeeld goed aansluiten bij het streven van de burgerlijke

gemeente om het *fair trade*-label te verkrijgen. Verschillende burgerlijke gemeenten zijn al hard op weg om het *fair trade*-label in de wacht te slepen. Voor meer informatie over *fair trade*-/gemeenten: www.fairtradegemeenten.nl. Wales en Schotland strijden zelfs al om de titel van eerste *fair trade*-/land ter wereld.

Achtergrond

Voor wat meer fijngevoeligheid ten aanzien van *fair trade* is het van belang om wat achtergronden te kennen. Wat is bijvoorbeeld precies *fair trade*? Waarin verschilt het van de gangbare producten in de supermarkt en waar staan de keurmerken op de verpakkingen voor?

Elk product heeft een prijs. De prijs wordt vaak bepaald door voor de consument anonieme krachten. Juist vaak vanwege deze anonimiteit, gaat het kostenbewustzijn van de consument slechts zelden verder dan de te betalen prijs. Kostenbewustzijn betekent dan het bewust zijn van het eigen financiële belang. Dit is vaak de laagste prijs. Het is echter goed te beseffen dat de prijs in de supermarkt veelal niet de totale gemaakte kosten weergeeft. Zo worden de sociale en ecologische kosten vaak niet verrekend in de prijs. De prijs wordt namelijk vaak niet bepaald door de eigenlijke totale kosten, maar door de verhoudingen op de internationale markt. Sociale en ecologische keurmerken willen dit soort kostenbewustzijn doorbreken. Zij stellen dan ook sociale en ecologische eisen aan een product om zo ook die kosten in beeld te brengen. Op deze wijze probeert men de aandacht te bevorderen voor een eerlijke prijs voor arbeiders, het probleem van kinderarbeid en een goede omgang met grond, planten en dieren.

Op dit moment is er een breed scala aan keurmerken. Enerzijds is het positief dat er steeds meer initiatieven ontstaan die een sociaal en ecologisch kostenbewustzijn voorbij de laagste prijs stimuleren. Anderzijds is het soms lastig om door het bos van keurmerken de bomen nog te zien. Waar staan keurmerken nu eigenlijk voor? We geven hieronder informatie over vijf keurmerken. Van alle andere keurmerken is echter ook volop informatie te vinden op het internet. Zie bijvoorbeeld: http://www.voedingscentrum.nl.

Fair Trade

Fair Trade is het internationale label als het gaat om eerlijke handel. *Fair trade* is geen liefdadigheid, maar is er op gericht om op een eerlijkere manier handel te bedrijven. Het hanteert een prijs die de kosten van een sociaal- en milieuverantwoorde productie altijd dekt. Tevens streeft men in eerlijke handel naar een zo lang mogelijke samenwerking. Dat biedt de producenten zekerheid over de afname van hun oogst en dus zekerheid ten aanzien van hun inkomen.

Max Havelaar

Op Nederlandse bodem vinden we het internationale *fair trade*-label terug bij Max Havelaar.

Dit keurmerk, dat dus zelf geen product is, garandeert dat het product tegen een eerlijke prijs is gekocht en onder deugdelijke arbeidsvoorwaarden en met respect voor het milieu is geproduceerd. Het Max Havelaarkeurmerk richt zich vooral op de meest kwetsbare groep koffieproducenten: kleine boeren en arbeiders. Het ecologische aspect

krijgt echter ook steeds meer aandacht. Koffie en thee met het *Fair Trade*/Max-Havelaarkeurmerk zijn te koop in bijna alle supermarkten van Nederland, alle wereldwinkels, *Fair Trade Shops* en natuurvoedingswinkels. In Nederland is er verder ook een *Fair Trade*/Max Havelaar Keurmerk voor de producten cacao, vruchtensap, honing, rietsuiker, rijst, wijn, mango's, avocado's, druiven, sperziebonen, sinaasappels, bananen en katoen.

FSC-keurmerk

FSC (Forest Stewardship Council) is een internationale organisatie, die verantwoord bosbeheer stimuleert. FSC stelt wereldwijde standaarden voor bosbeheer op, met daaraan gekoppeld een keurmerk.
De stichting FSC Nederland streeft naar het verhogen van de bekendheid en het marktaandeel van hout en papier met dit keurmerk in Nederland. In een geloofsgemeenschap gaat veel papier om. Je kunt vragen aan je uitgever of drukker of deze gebruik wil maken van papier met het FSC-keurmerk. Ook als je bezig bent met een verbouwing of tuinrenovatie kunt je de aannemer of hovenier vragen alleen met FSC-hout te werken.
De uitgeverij Narratio biedt aan om voor kerk-en parochiebladen drukfaciliteiten te regelen met het keurmerk 'De blauwe engel'. De blauwe engel is een initiatief afkomstig uit Duitsland en staat voor mooi en betaalbaar papier geproduceerd met zorg voor de natuur. Kijk voor meer informatie op: www.kerk-en-parochie-drukwerk.nl.

EKO

Het EKO-keurmerk staat voor betrouwbaarheid en maximale zekerheid dat een product echt biologisch is. Biologisch betekent dat producten moeten voldoen aan regels ten aanzien van o.a. gewasbeschermig en dierenwelzijn. In opdracht van het Ministerie van Landbouw doet Skal jaarlijks controle bij elk biologisch bedrijf. Op deze wijze ziet Skal er streng op toe dat bedrijven zich aan de EKO-eisen houden. Het EKO-keurmerk betekent dat het product voldoet aan de Nederlandse nationale regelgeving, dus aan de EU-verordening voor biologische productie. Voor meer informatie zie: www.eko-keurmerk.nl.
De omzet van biologische producten is in de eerste helft van 2007 met 15,5% gestegen. Volgens het Centraal Bureau Levensmiddelen streven supermarkten er de komende jaren naar om hun aandeel biolgische artikelen twee keer zo hard te laten groeien als de totale markt (Bron: *Agrarisch Dagblad* 5 december 2007, *Bio-Monitor*).

Utz Certified

Sinds kort is er ook binnen de gangbare markt meer aandacht voor sociale en ecologische waarden. We vinden deze aandacht binnen het keurmerk Utz Certified.
Niet iedereen kan of wil duurdere producten aanschaffen. Producten met dit keurmerk zijn goedkoper dan die met het keurmerk van Max Havelaar. De eisen die aan de producten gesteld worden zijn dan ook anders. Zo maakt Utz Certified geen onderscheid tussen koffieplantages en coöperaties en zijn de sociale en ecologische

eisen meestal lager dan bij Max Havelaar. Ook de handelsvoorwaarden van Utz Certified zijn veel minder gunstig dan die van Max Havelaar. Dit betekent dat Max Havelaar nog steeds het meest profijtelijk is voor kleine boeren. Utz Certified heeft echter de potentie om uit te groeien tot een grootschalig initiatief. Diverse grote supermarktketens in Europa overwegen aansluiting bij dit keurmerk. De Perla-koffie van Albert Heijn gebruikt het logo al. Het leuke aan deze Perla-koffie is ook dat je kunt achterhalen waar de koffie in het pak vandaan komt. Hiervoor moet je de houdbaarheidsdatum van de Perla verpakking invoeren op: www.ah.nl/perla/.

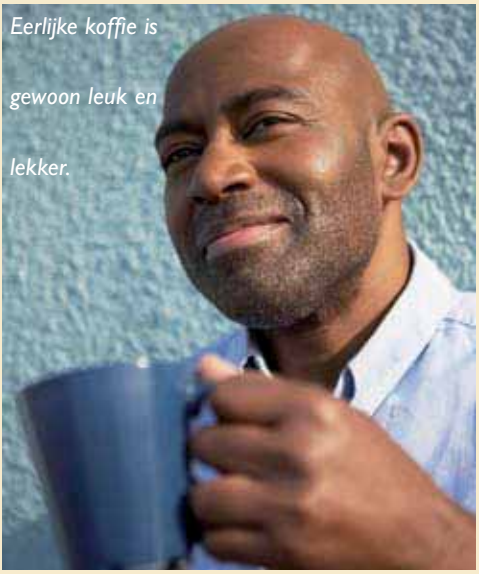

Eerlijke koffie is gewoon leuk en lekker.

Boeren bedankt!

Het is goed om de ontwikkeling van (biologische) voedingsproducten in een bredere context te zien om recht te doen aan de betrokken boeren. Na de Tweede Wereldoorlog stonden de beelden van honger bij iedereen scherp op het netvlies. Dit leidde tot het motto: 'Nooit meer hongerwinter!' De toenmalige minister van landbouw, en de latere Eurocommissaris van landbouw, Sicco Mansholt besloot binnen deze context tot de modernisering van de Europese landbouw. Hij voerde landbouwsubsidies en schaalvergroting in. De boeren zijn hierin massaal meegegaan. Het bijzondere aan deze visionair is echter dat hij in een later stadium inzag dat deze weg juist niet duurzaam is. Sindsdien heeft hij zich hard gemaakt voor vormen van duurzame landbouw. Tijden veranderen en delen van de samenleving vragen steeds vaker aan de boer rekening te houden met o.a. dierenwelzijn, landschapsbeheer en milieu. Het is gepast om de boeren eerst te bedanken voor het werk dat ze de afgelopen decennia hebben geleverd. Vervolgens kan het gesprek gevoerd worden over wenselijke en eigentijdse richtingen voor de landbouw. Dat er ook andere vormen mogelijk zijn dan de grootschalige landbouw zien we op de Eemlandhoeve, niet voor niets winnaar van de Sicco Mansholtprijs 2007 (voor meer info: www.eemlandhoeve.nl). De kerk mag een plaats zijn waar een open gesprek plaatsvindt over een wenselijke en eigentijdse ontwikkeling van de landbouw. Dit gesprek met elkaar voeren is van onschatbare waarde.

Een tweede leven

Hergebruik of reparatie van goederen kan een flinke milieu- en financiële winst opleveren. Door de langere levensduur bespaar je grondstoffen, energie en water. Bovendien zorg je voor minder vervuiling, doordat er minder afval gestort of verbrand wordt. Er zijn verschillende websites waarop je spullen kunt aanbieden of kopen. Kijk op de volgende websites: www.marktplaats.nl, www.tweedehands.zoekhulp.nl, www.marktzoeker.nl, www.tweedehands.pagina.nl en www.opbieden.nl.

Een leuke website voor allerlei duurzame producten en diensten is www.allesduurzaam.nl.

SUGGESTIES

Energie

In Nederland worden warmte en elektriciteit voornamelijk opgewekt door het verbranden van de fossiele brandstof aardgas (grijze energie). Hierbij komt CO_2 vrij. Volgens het gezaghebbende internationale pannel voor klimaatverandering IPCC speelt de menselijke uitstoot van CO_2 een grote rol in de huidige klimaatverandering. Deze verandering treft vooral de meest kwetsbare werelddelen, mensen en ecosystemen. Tevens kost dit schaarse grondstoffen. Behalve 'grijze' energie bestaat er ook 'groene' energie. Groene energie wordt opgewekt met behulp van zonlicht, wind, waterkracht of biomassa. Groene energie is beter voor het milieu dan grijze energie.

Greenchoice

Om groene energie te bevorderen zijn ICCO, Kerk in Actie en *Greenchoice* een unieke samenwerking aangegaan. *Greenchoice* levert als enige leverancier in Nederland 100% duurzame energie met milieukeurmerk van Stichting Milieukeur. *Greenchoice* garandeert voor onbepaalde tijd de laagste prijs voor groene stroom en groen gas. Groene energie van *Greenchoice* heeft geen CO_2-uitstoot waardoor de energie niet schadelijk is voor het milieu. Als je overstapt, help je niet alleen het milieu. Je steunt ook duurzame projecten in de Derde Wereld. De Derde Wereld wordt immers het zwaarst getroffen door de huidige klimaatverandering. *Greenchoice* doneert voor elke kWh stroom die je gebruikt 0,25 eurocent aan klimaatprojecten van het klimaatplan van Kerkinactie en ICCO. Kijk voor meer informatie op www.greenchoice.nl/fairclimate/.

Groene energie wordt opgewekt met behulp van zonlicht, wind, waterkracht of biomassa. Groene energie is beter voor het milieu dan grijze energie.

De Klimaatneutrale Kerk

Kerk in Actie en ICCO zijn op het gebied van de klimaatverandering actief met een aantal projecten, verzameld onder de naam *FairClimate* (eerder 'Klimaatplan'). De verandering van het klimaat voltrekt zich in een steeds hoger tempo. Dat heeft grote gevolgen voor het weer en voor mensen, planten en dieren. Grote delen van de aarde worden droger; andere delen weer natter. Extreme weersomstandigheden, zoals orkanen of veel neerslag in korte tijd, komen vaker voor. Het natuurlijke evenwicht dreigt ernstig verstoord te raken. En dat brengt de voedsel- en watervoorziening van grote bevolkingsgroepen in gevaar.
FairClimate heeft als doel de CO_2-uitstoot te beperken. Dit gebeurt door arme landen te helpen bij het ontwikkelen van alternatieve energie en door te kijken wat individuele personen en plaatselijke kerken hier zelf kunnen doen aan de beperking van de uitstoot van schadelijke stoffen.

Drie stappenplan
Veel kerken houden zich als rentmeesters van de aarde bezig met armoedebestrijding en het tegengaan van klimaatverandering. Kerken zouden er naar kunnen streven een klimaatneutrale gemeente te worden. Om dit doel te bereiken, reikt *FairClimate* een drie stappenplan aan: verminder het energieverbruik, verander door het gebruik van groene energie en vergoed door het overschot aan CO_2 financieel te compenseren. Meer informatie op: www.fairclimate.nl.

Energie voor kerken

Sinds 1 januari 2006 is het project 'Energie voor Kerken' (www.energievoorkerken.nl) in uitvoering. In het kader van dit project kopen kerken gezamenlijk hun energie in. Energie voor Kerken is een initiatief van het CIO-K (Commissie Kerkelijke Gebouwen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken), waarbij 21 kerkgenootschappen zijn aangesloten, die gezamenlijk circa 8000 kerken en kerkelijke gebouwen beheren. De besparing per parochie of gemeente bedraagt ongeveer 10% op de energierekening. Naast de financiële voordelen is er bij Energie voor Kerken ook oog voor andere belangen. Bij het tot stand komen van een contract, wordt iedere gemeente en parochie de optie voorgelegd al dan niet te kiezen voor groene stroom. Ruim tweederde van de deelnemende kerken kiest voor levering van groene stroom.

Verlichting

Spaarlampen zijn ideaal om makkelijk energie te besparen. Vervang elke lamp die gemiddeld meer dan 45 minuten per dag brandt door een spaarlamp en je energieverbruik voor verlichting halveert! Een spaarlamp gaat gemiddeld zes jaar mee, dus hogere aanschafkosten (een spaarlamp kost gemiddeld € 7, een gloeilamp € 0,90) verdien je vaak al in een jaar terug. Bovendien hoef je tegenwoordig niets aan comfort in te boeten; spaarlampen zijn er in alle vormen, maten en kleuren. Moderne spaarlampen kun je met een dimmer regelen en hebben een elektronische starter. Hierdoor starten de lampen zonder te flikkeren onmiddellijk op en bereiken ze snel hun maximale lichtsterkte. Meer informatie over spaarlampen en besparingen: www.milieucen-

Duurzaamheid, reis of doel?
Zijn spaarlampen nou goed of slecht omdat er kwik in zit? Zijn bepaalde vormen van biobrandstof goed of slecht omdat ze ook als voedsel kunnen dienen. Vaak wordt duurzaamheid voorgesteld als iets dat zwart-wit is. Iets is duurzaam of niet. Iets is goed of niet. Dit is een verkeerde voorstelling van zaken. Natuurlijk is het goed om kritisch te zijn op bepaalde ontwikkelingen. Het mag niet zo zijn dat onze behoefte aan brandstof, andere mensen het eten uit de mond neemt. Tegelijkertijd doet denken in zwart-wit vaak geen recht aan de aard van duurzaamheid. Denken in termen van 'zwart en wit' leidt ook vaak tot passiviteit en het ontlopen van verantwoordelijkheid. Duurzaamheid is geen statisch begrip, een concept dat al uitgevonden is of een vaag doel in 2085. Duurzaamheid is veel meer een weg. Nieuwe wegen kunnen spannend zijn en onzeker, maar vragen ook om creativiteit en flexibiliteit. Het beste is gewoon op reis te gaan en te proberen duurzaamheid vorm te geven in deze tijd en deze context, met vallen en opstaan.

In Duitsland doen meer dan 900 kerkelijke gemeenten mee aan het programma 'Kirchengemeinden für die Sonnenenergie'

traal.nl. Op www.slimlicht.nl kun je spaarlampen bestellen en meedoen aan leuke acties.

Zelf stroom opwekken

Het is mogelijk om op verschillende wijzen te investeren in een eigen en schone energievoorziening. De energie die je zelf niet gebruikt kan tegen vergoeding geleverd worden aan het elektriciteitsnet. Op deze wijze en als gevolg van een besparing op de eigen energiekosten verdienen dergelijke investeringen zich binnen afzienbare tijd terug.

De Rooms-Katholieke Kerk in België onderzoekt de ecologische winst als de enorme leien daken van de gebouwen met zonnepanelen worden behangen. Ook in Duitsland zien we soortgelijke initiatieven. Meer dan 900 kerkelijke gemeenten doen mee aan het programma 'Kirchengemeinden für die Sonnenenergie' van de Duitse Milieu Stichting. Meer informatie vindt je op de website van dit programma: www.kirchendaecher.de.

De Gereformeerde Kerk van Ouderkerk aan de Amstel heeft 15 jaar geleden al een windmolen geplaatst. Met steun van 'De Windvogel' (zie www.windvogel.nl) heeft de kerk nu een nieuwe molen geplaatst, de Amstelvogel.

Subsidie

Veel projecten voor hernieuwbare energie komen in aanmerking voor belastingaftrek of subsidie. Meer informatie op: www.vrom.nl en www.senternovem.nl.

Werk samen, rij schoon

In Noord-Holland heeft de Protestantse Kerk met andere organisaties een alternatief ontwikkeld voor het rijden op diesel: Puur Plantaardige Olie (PPO). Rijschoon.nu is bezig met het opzetten van gecertificeerde Rijschoon PPO die over de hele keten duurzaam is. Zij maken auto's geschikt om op PPO te kunnen rijden, realiseren tanklocaties en verzorgen de aanvoer van de PPO. Meer informatie op: www.rijschoon.wordpress.com.

Paus krijgt schone energie: zonnepanelen op het Vaticaan

ROME – Een Duitse firma plaatst komende zomer ruim 2000 zonnepanelen op het dak van de audiëntiezaal Paulus VI in het Vaticaan.

De installatie kan naar schatting 315.000 kilowattuur schone stroom produceren.

Daarmee wordt de uitstoot van ongeveer 315 ton CO2 vermeden, meldt het bedrijf dat de installatie gaat aanbrengen.

De zonnepanelen moeten de pauselijke audiëntiezaal van zonne-energie gaan voorzien. De panelen nemen de plaats in van de betonnen platen die nu de golvende dakbedekking vormen van de Nervi-zaal.

Daarvoor wordt het dak architectonisch zo aangepast dat het zijn karakteristieke vorm behoudt, zegt het Duitse bedrijf dat de zonne-energie-installatie aanbrengt.

De installatie wordt de paus geschonken door het Duitse bedrijf SolarWorld AG. Dat had gehoord van al bestaande Vaticaanse plannen om zonne-energie te genereren.

De audiëntiezaal die in 1971 werd opgeleverd, biedt plaats aan 12.000 bezoekers.

Bron: Trouw 16 mei 2008

SUGGESTIES

Gebouwen en gronden

De afgelopen 25 jaar is het aantal huismussen in ons land gehalveerd, waardoor deze vogel op de Rode Lijst van bedreigde broedvogels terechtgekomen is. Het verdwijnen van nestgelegenheid is niet de enige, maar wel een belangrijke oorzaak voor de achteruitgang. Sinds de komst van het Bouwbesluit zijn honderdduizenden woningen in Nederland voorzien van vogelwering. Als dit doorzet zullen uiteindelijk vrijwel alle Nederlandse daken ongeschikt zijn als broedplaats voor de huismus. Met de Vogelvide hopen Vogelbescherming Nederland en Monier het tij te keren. In een unieke samenwerking met de Vogelbescherming ontwikkelde de firma Monier de vogelvide. Dit nieuwe vogelvriendelijke product biedt huismussen een veilige nestelplek onder de pannen. De Vogelvide wordt aangebracht bij de onderste rij pannen op het dak, ter hoogte van de dakvoet. Simpel gezegd is het een platte nestkast van kunststof die over de gehele breedte van het dak kan worden aangebracht. Op maat gemaakte invliegopeningen bieden huismussen toegang tot hun onderkomen. De Vogelvide voldoet zowel aan de eisen van de huismus als van het Bouwbesluit en kent een aantal geïntegreerde functies:

- het past onder alle soorten pannen en op alle soorten pannendaken;
- het waarborgt een goede ventilatie van het dak;
- het voorkomt dat vogels verder onder de pannen kruipen, zodat vervuiling wordt tegengegaan;
- het is duurzaam en eenvoudig, zowel in de professionele bouwwereld als door particulieren toe te passen.

Gierzwaluwdakpannen in het gerenoveerde dak van de Lutherse kerk in Den Helder.

De Vogelvide houdt rekening met de voorschriften in het Bouwbesluit.

Vogel- en vlindervriendelijke tuin

Het is mogelijk om niet alleen je kerkgebouw vogelvriendelijk te maken. Je kunt ook je kerktuin vogel- en vlindervriendelijke maken. Onderzoek de mogelijkheden om met een gevarieerde beplanting van bomen, struiken, bloemen en kruiden meer insecten én vogels aan te trekken. Hierdoor kun je op je eigen plaats bijdragen aan een rijkere biodiversiteit Je kunt hiervoor ook gebruik maken van gespecialiseerde adviesbureaus als www.natuurlijkbuiten.nl.

Welke rol kan cradle to cradle spelen in jouw geloofsgemeenschap?

Snijbloemen

In en rondom de liturgie worden vaak bloemen gebruikt. In de ruimte rondom je kerk kun je snijbloemen laten groeien, die alle seizoenen in de liturgie gebruikt kunnen worden. Je kunt de bloemen ook laten staan om ervan te genieten of om te gebruiken voor natuureducatie.
Je kunt ook bloemen en planten kopen met het FFP-keurmerk. Deze bloemen en planten zijn geteeld met respect voor mens en milieu. Meer informatie vindt u op: www.fairflowersfairplants.com. Er zijn ook bloemen op de markt die het EKO-keurmerk dragen. Ongeveer 10 grote bedrijven telen en verkopen deze bloemen. Er zijn ongeveer 160 Nederlandse Shell stations die biologische bloemen verkopen. Daarnaast verkoopt een aantal natuurvoedingswinkels ook biologische bloemen. Meer informatie op: www.bloemencampagne.nl en www.blijebloemen.nl.

Exploiteren van gronden

Het is mogelijk om grond in een buitengebied te exploiteren met het oog op een zo hoog mogelijk financieel rendement. Maar deze grond kan ook op zo'n wijze geëxploiteerd worden dat het naast een financieel ook een goed sociaal en ecologisch rendement oplevert. Dit kan door de grond te exploiteren in het kader van bijvoorbeeld zorgboerderijen, waterproductie, natuurbeheer, ecologische recreatie en milieuvriendelijke of biologische agrarische bedrijven. Te overwegen valt ook om een deel van de grond ter beschikking te stellen aan de gemeenschap als volkstuin of groentetuin waar mensen de mogelijkheid krijgen om hun groenten te verbouwen. Een gedeelte van de grond, bijvoorbeeld in de directe nabijheid van het kerkgebouw, zou ook als meditatietuin ingericht kunnen worden. De Stichting Kerk en Grond adviseert kerken bij het op een maatschappelijk verantwoorde wijze beheren van hun grond (www.kerkengrond.nl).

Cradle to cradle

Welke rol kan *cradle to cradle* spelen in jouw geloofsgemeenschap? De centrale gedachte van de *cradle to cradle* (wieg tot wieg) filosofie, is dat alle gebruikte materialen kunnen worden omgezet in een ander product. Het is een boeiend en inspirerend concept en het maakt mensen meer bewust van de wijze waarop ze consumeren. Toch is het goed om ook bij dit concept kritisch te zijn. Veel aspecten ervan zijn nog onvoldoende doordacht en het zoekt de oplossing van duurzaamheid alleen in de technologie. Ingebed in een kritische en brede bedding is het echter een zeer inspirerend

Bij de nieuwbouw of herinrichting van gebouwen kunnen we ons ook laten inspireren door de sloop en nieuwbouw van het hoofdkantoor van Rabobank Nederland in Utrecht.

concept. Meer informatie op: http://www.duurzaamheid.nl/c2c/.

Nieuwbouw

Bij de nieuwbouw of herinrichting van gebouwen kunnen we ons ook laten inspireren door de sloop en nieuwbouw van het hoofdkantoor van Rabobank Nederland aan de Croeselaan in Utrecht. 98% van het materiaal bij de sloop van het oude gebouw is hergebruikt. Zo wordt bijvoorbeeld 19.000 ton puin hergebruikt in de fundering van wegen, 275 ton aan diverse metalen en (beton)ijzer worden omgesmolten in de Hoogovens van Corus, keukenapparatuur gebruikt de bank deels zelf opnieuw, restanten zijn door derden overgenomen en een waterpomp is een tweede leven gestart in Mali. Het nieuwe kantoor is één van de meest duurzame en innovatieve kantoorgebouwen van Nederland. Het nieuwe bestuurscentrum moet een van de energiezuinigste kantoorgebouwen van Nederland worden. Er is alles aan gedaan om zoveel mogelijk daglicht in het gebouw te laten komen, zodat er zo weinig mogelijk kunstmatig licht nodig is. Slimme toepassing van isolatie zorgt voor een efficiënte regeling van warmte en koude. De binnentuinen, die ook bijdragen aan de interne klimaatbeheersing, worden besproeid met opgevangen regenwater.

Kerksluiting

De verwachting is dat een kwart van de 4200 kerkengebouwen in Nederland de komende tien jaar de deuren sluit. Door het teruglopende kerkbezoek zijn steeds minder kerken nodig. Maar betekent dit dat er ook minder geld voorhanden is om kerken te onderhouden? Op welke wijze sluit de geloofsgemeenschap de deuren van het kerkgebouw? Op het moment van kerksluiting zullen gemeenten tegen vele vragen oplopen. Hoe gaat men om met de verkoop van gebouwen waarin jarenlang het evangelie heeft geklonken, mensen zijn gedoopt, getrouwd en van waaruit mensen naar hun laatste rustplaats zijn gebracht? Hoe gaat men om met emoties? Welke rol kunnen rituelen hierin spelen? Ontstaan er nieuwe perspectieven voor de geloofsgemeenschap door de verkoop van deze gebouwen? Vele gemeenten zullen de komende jaren met deze vragen spelen. Als geloofsgemeenschap hoef je niet het wiel opnieuw uit te vinden. Neem voor advies contact op met het bisdom (Rooms-Katholieke Kerk) of met de gemeenteadviseur (PKN).

SUGGESTIES

Samenleven

Als geloofsgemeenschap ben je onderdeel van een buurt, samenleving en wereld. Duurzaamheid staat voor een samenleving die op de langere termijn toekomst heeft. Wat betekent dit voor de wijze waarop mens en natuur op elkaar betrokken zijn?

Wat is er leuker voor kinderen dan bewegen en buitenspelen? In veel dorpen en steden is er echter weinig ruimte voor kinderen om buiten te spelen.

Buitenspelen

Wat is er leuker voor kinderen dan bewegen en buitenspelen? In veel dorpen en steden is er echter weinig ruimte voor kinderen om buiten te spelen. De ruimte rondom een kerk kan worden omgetoverd tot een speelplaats voor kinderen. Het project Kerkspeelplein is een initiatief van de Protestantse Kerk in Nederland en overgenomen door Jantje Beton. Voor meer informatie of (financiële) ondersteuning bij de verwezenlijking van je kerkplein: http://www.jeugdfonds.nl/watdoenwe/projecten/kerkspeelplein.

Overgewicht

Buiten spelen en bewegen is niet alleen leuk. Het heeft ook andere voordelen, bijvoorbeeld het tegengaan van overgewicht. Overgewicht is een toenemend probleem in onze samenleving. Volgens het kenniscentrum 'Overgewicht' is het één van de grootste gezondheidsproblemen bij kinderen. Het boek *Kinderen en overgewicht* biedt handvatten voor preventie en bestrijding van overgewicht bij kinderen van 2 t/m 12 jaar. Het is gebaseerd op de meest recente wetenschappelijke inzichten en sluit aan op de begeleiding vanuit de gezondheidsinstellingen. Richtinggevend in dit boek zijn niet de vier c's (chips, cola, chocolade en computer), maar de vier b's (**b**orstvoeding, ont**b**ijten, **b**ewegen en **b**uiten spelen). Overgewicht lijkt echter niet alleen een toenemend probleem te zijn bij kinderen, ook onder andere leeftijdsgroepen komt het voor. Welke rol kunnen kennis en talenten bij jou in de geloofsgemeenschap spelen om overgewicht tegen te gaan. Zijn er bijvoorbeeld mogelijkheden om cursussen 'lekker en gezond eten' aan te bieden of speelplaatsen voor kinderen te ontwikkelen?

Natuureducatie

"Melk komt van de ... uh, uh." Onbekend maakt onbemind. Natuureducatie is een leuke manier voor alle leeftijden om op een speelse en creatieve wijze wat meer kennis van en liefde voor de natuur te ontwikkelen. Tevens

is het een goede manier om beweging te stimuleren. Volg bijvoorbeeld met jeugdclub, cathechesekring, alphagroep, parochiebestuur, kerkenraad of bijbelkring eens een natuur-educatieprogramma. Voor leuke ideeën of programma's kan je kijken op: www.indenatuur.nl/educatie/, www.paardebloem.org/algemeen.htm, www.natuurbeleving.org/ of www.eemlandhoeve.nl.
Ook kun je gebruik maken van het Natuurspel van het jeugdwerk bureau Lava (www.lava-jeugdwerk.nl). Spel, creativiteit en inhoudelijke bezinning gaan hier hand in hand. Het is een dagvullend evenement voor grote groepen van 40 tot 150 personen, voor alle leeftijden vanaf ca. 6 jaar.

De geloofsgemeenschap kan een plek zijn waar de kunst van moed om nieuwe wegen te gaan geleerd wordt.

Wereld Expres

Stap in de Wereld Expres en haar follow up en ga met je club of kring op reis over heel de wereld. Wie heeft mijn t-shirt gemaakt? Ga op bananenreis of meet je mondiale voetafdruk. Materialen zijn verkrijgbaar via www.job.nl of www.lava-jeugdwerk.nl.

Gedeeld Autogebruik

De Vereniging voor Gedeeld Autogebruik (www.deelauto.nl) benadert kerken met de suggestie om kerkleden op het idee te brengen om auto's onderling te delen. Volgens deze vereniging staat de gemiddelde auto 23 uur stil. Mensen willen vaak best een auto delen, maar zien er vanwege verzekeringsproblemen en het maken van verdere afspraken toch maar van af. De vereniging heeft inmiddels 600 leden en heeft een zogenaamd doe-het-zelfpakket ontwikkeld met informatie over een speciale verzekering voor autodelers en voorbeelden van contractvormen voor autodelen. Volgens de vereniging is zowel vanuit milieu- als sociaal oogpunt het met meerdere personen gebruik maken van een auto aan te bevelen. Zo kun je immers ook delen met degene die niet over zoveel financiële middelen beschikt om zelfstandig een auto te bezitten en toch zo nu en dan een auto nodig heeft.

Present

Eén van de snelst groeiende diaconale organisaties van de afgelopen jaren is Stichting Present. Het idee is overgekomen uit Engeland en is een groot succes op diverse plaatsen in ons land. Present werkt nauw samen met lokale kerken. Ze brengt kerkelijke vrijwilligers en de hulpvraag van lokale maatschappelijke organisaties bij elkaar. Het gaat vaak om het verrichten van basale klussen als verven, behangen, schoonmaken, verhuizen of de tuin een grondige opknapbeurt geven. In dergelijke situaties kunnen groepen die zich één dag inzetten het verschil maken. Stichting Present slaat bruggen tussen verschillende mensen. Als doelgroep richt Stichting Present zich primair op de bereidheid in de christelijke gemeenschap om de samenleving te dienen. Een groot deel van de groepen die zich via Present inzetten komt uit kerken en christelijke organisaties. Daarbij is te denken aan gespreksgroepen, vrouwenverenigingen, catechesegroepen, etc. Groepen die regelmatig bij elkaar komen en die in het seizoen één dag per jaar vrij plannen om samen tijd beschikbaar te stellen voor iemand die met dit aanbod geholpen kan

Natuureducatie is een leuke manier voor alle leeftijden om op een speelse en creatieve wijze wat meer kennis van en liefde voor de natuur te ontwikkelen.

worden. Zo kunnen groepen zich éénmalig inzetten voor mensen en organisaties die zelf onvoldoende geld, netwerk of gezondheid hebben om klussen te klaren of activiteiten te ondernemen. Present wil bijdragen aan een samenleving waarin mensen naar elkaar omzien en zorg voor elkaar dragen. Zij brengt hiertoe mensen bij elkaar die iets voor elkaar kunnen betekenen. Present is al actief op veel plaatsen in Nederland. Neem eens contact op om te onderzoeken wat Present binnen jouw gemeente of parochie kan betekenen: www.stichtingpresent.nl.

Angst en moed

Duurzaamheid is een nieuwe richting van samenleven. Pasklare antwoorden hebben we dan ook niet voor handen. Het is een proces van zoeken en tasten en gaat daarom gepaard met nieuwe energie en creatieve ideeen. Het gaat ook gepaard met onzekerheid van wat komen gaat en angst om dingen los te laten. Het is goed om dit proces van zoeken en tasten te benoemen en een plaats te geven. De geloofsgemeenschap kan bij uitstek een plek zijn waar deze bezinning plaatsvindt. Ook kan het een plaats zijn waar de fakkel brandend gehouden wordt en de kunst van moed om nieuwe wegen te gaan geleerd wordt. De geloofsgemeenschap kan in de omgang met onzekerheden, angsten, nieuwe uitdagingen en moed een belangrijke rol in spelen, zowel in haar eigen gemeenschap als in de samenleving.

SUGGESTIES

Samenwerken in de kerk

Gavencursus

In de geloofsgemeenschap werken mensen samen. In de doordenking van '*People*' hebben we gezien dat mensen in Genesis als gelijkwaardig omschreven worden. De christelijke geloofsgemeenschap gelooft echter ook dat mensen, mannen en vrouwen, uniek zijn en talenten hebben gekregen die ze mogen inzetten voor zichzelf en de gemeenschap. Het is dan ook mooi als mensen zodanig ingezet worden, dat hun uniciteit en talenten het beste tot uiting komen. Vaak gebeurt het echter dat mensen taken op zich nemen die niet zo bij hen passen. Dat frustreert vervolgens en kan tekort doen aan mensen en de gemeenschap. Verschillende kerken, o.a. de Nieuwe Kerk in Utrecht en de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt in Winsum, hebben daarom via een gavencursus de talenten in de gemeente in kaart gebracht. Bij openstaande vacatures kunnen mensen vervolgens benaderd worden die daar geschikt voor zouden kunnen zijn. Bij een individu kan zo'n cursus ook leiden tot een beter inzicht van wat wel en wat niet bij je past. Ook kan het inzicht ontstaan dat je niet overal 'ja' op hoeft te zeggen, als je gevraagd wordt.

Het is mooi als mensen in de geloofsgemeenschap zodanig ingezet worden, dat hun uniciteit en talenten het beste tot uiting komen.

Betaald en onbetaald werk

In de kerk werken betaalde medewerkers en vrijwilligers naast en met elkaar. Het is goed om hier oog voor te hebben. Soms wordt er vanzelfsprekend van uitgegaan dat betaalde krachten een deel van hun activiteiten in hun eigen tijd doen. Betaalde krachten zijn in de eerste plaats echter betaalde krachten en vrijwilligers zijn mensen die het werk vrijwillig doen. Verschillende vragen kunnen daarom spelen. Zijn de contracten goed geregeld? Zijn de prestaties die in de contracten geëist worden redelijk in verhouding tot het aantal uren waarvoor iemand in dienst is? Zijn zaken als zorgverlof, zwangerschapsverlof, ouderschapsverlof en rouwverlof goed geregeld? Worden er functioneringsgesprekken gehouden met betaalde medewerkers? Worden er exitgesprekken gehouden met betaalde medewerkers die stoppen met hun werk voor de kerk? Is er in de parochieraad of de kerkenraad een vertrouwenspersoon aangesteld voor mensen die betaald in de kerk werken? Maar ook, is er beleid rond het werven, begeleiden en afscheid nemen van vrijwilligers? Is er aandacht voor vrijwilligers en hun werk? Hoe wordt de waardering voor vrijwilligerswerk tot uitdrukking gebracht?

OP HET **LEVEN**

Feest vieren

De weg van duurzaamheid is een traject waarin mensen met God mee mogen doen om zijn sjaloom op aarde vorm te geven. Het is goed om op dit traject niet door te hollen, maar op vaste tijden stil te staan, te bezinnen en feest te vieren. In de christelijke traditie zijn er twee 'momenten' die zich bij uitstek hiervoor lenen: de scheppingsperiode en de sabbat.

Scheppingsperiode: jaarlijks feest

In Nederland kennen we niet zo-zeer een christelijke feest dat aansluit bij de schepping. De protestantse theoloog Van Ruler zei reeds: "Er zou ook een feest moeten zijn waarop wij het feit vieren dat de wereld er is en dat wij er zelf zijn – puur een feest van de schepping." De Apostolische geloofsbelijdenis begint immers met de woorden: "Ik geloof in God de Vader, de Almachtige, Schepper van de hemel en de aarde." De Oosters-orthodoxe kerken vieren wel het feest van de schepping. Dit gebeurt altijd tussen 1 september en 4 oktober. In Ierland, Oostenrijk, Engeland, de Verenigde Staten, Australië en Nederland wordt dit in een groeiend aantal kerken intussen ook gedaan. De Nederlands Gereformeerde Kerk in Amersfoort-Noord is één van deze kerken.
Ook in het jodendom vieren ze de verjaardag van de schepping. Deze verjaardag heet *Rosj ha Sjana*. In het gebed van dit scheppingsfeest weerklinkt de eeuwige liefde voor elke mens, dichtbij en ver weg. In het gebed wordt de wens uitgedrukt dat er een dag zal komen waarop alle schepselen een verbond zullen vormen om de wil van God te volbrengen

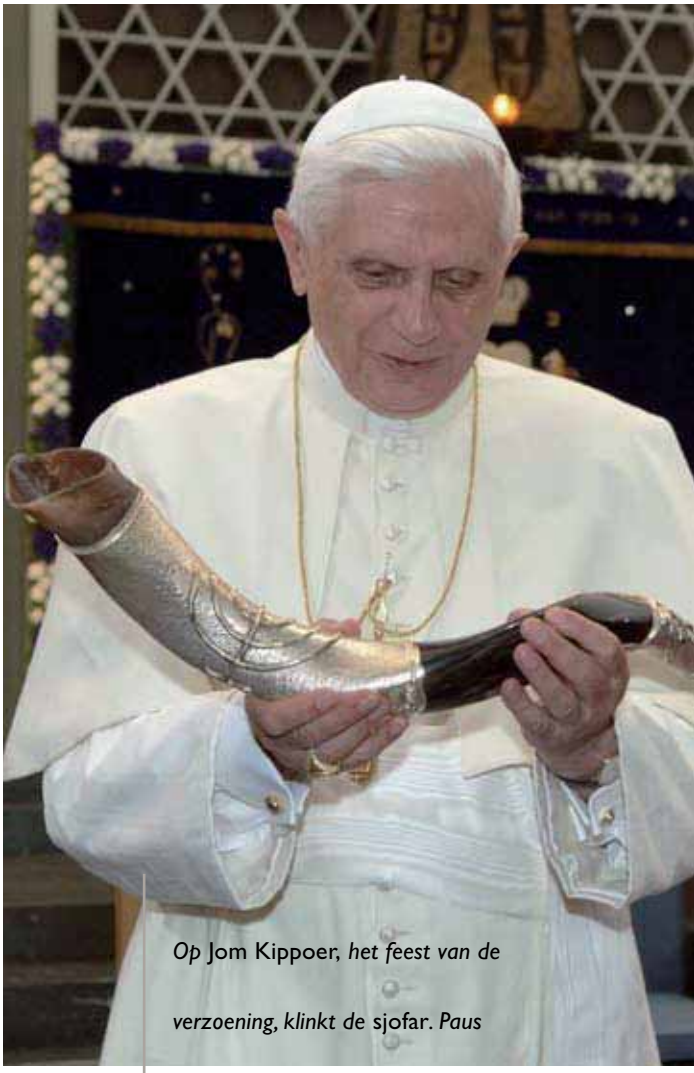

Op Jom Kippoer, *het feest van de verzoening, klinkt de* sjofar. *Paus Benedictus XVI ontving er één tijdens zijn bezoek aan de synagoge van Keulen.*

met heel hun hart. *Rosj ha Sjana* en *Jom Kippoer* (Grote Verzoendag) vormen samen 'de ontzagwekkende dagen'. De tien dagen vanaf *Rosj ha Sjana* tot en met *Jom Kippoer* heten de dagen van inkeer. *Jom Kippoer* is een dag van verzoening met jezelf, met de ander(en) en met God. In het jodendom gebeurt dit, belangrijk genoeg, met vreugde, waardigheid en vastbeslotenheid. Aan het eind van de dag klinkt de ramshoorn en wordt er uitgebreid gegeten.
Op deze wijze is het feest van de schepping ook een tijd waarin tekortkomingen, gebrokenheid, vermoeidheid, irritaties en teleurstelling een plek kunnen krijgen. Het individu en de gemeenschap krijgen zo de ruimte om fouten te herstellen, handelswijzen te verbeteren en met een schone lei opnieuw te beginnen. Wie met scheppingsperiode aan de slag wil, kan onder andere inspiratie opdoen uit drie themapakketten van het Christelijk Ecologisch Netwerk. Deze zijn verkrijgbaar via hun website: www.cenet.nl.

Sabbat: wekelijks feest

Deze special heeft als vertrekpunt genomen de belofte van bevrijding van God voor Zijn schepping. Vele onderwerpen zijn de revue gepasseerd. Voor veel mensen zijn sommigen onderwerpen misschien nieuw en andere onderwerpen bekend. Wat voor geen enkele geloofsgemeenschap nieuw is, is de zevende dag. En juist daar ligt nu de kracht van de schepping. Rabbijn Abraham Joshua Heschel noemt de sabbatsdagen 'onze grootste kathedralen'. In het scheppingsverhaal begint de heiliging van de wereld met de heiliging van de sabbat. God heiligt als eerste de zevende dag. God geeft zo richting aan de tijd. De tijd is ervoor bestemd om bij te dragen aan de sjaloom, aan het Rijk van God. Niet de mens is de kroon op de schepping, maar de sabbat. Deze dag is een feestdag voor ziel en lichaam. Het is ook een rustdag. De dichter Willem Barnard wees er echter al eerder op dat sabbat meer betekent dan ophouden met de dagelijkse activiteiten. Het betekent ook de verantwoording uit handen geven. God heeft beloofd dat Hij de bevrijding van Zijn schepping brengt.

Niet de mens is de kroon op de schepping, maar de sabbat. Deze dag is een feestdag voor ziel en lichaam. Het is ook een rustdag.

Als mensen mogen we hopen op deze belofte van sjaloom en hierin meedoen. Maar het hangt niet primair af van onze krachten en de krachten van de natuur. Op de sabbat klinken de woorden van sjaloom en hoop, elke week opnieuw. Elke week mogen deze woorden het leven inspireren, ook het streven naar duurzaamheid.

SUGGESTIES

BRAVO – Een vijfstappenplan

Bezinning
Neem tijd voor bezinning rond het thema 'kerk en duurzaamheid' met een maaltijd gebaseerd op het recept van kookdominee Han Wilmink. Dit kan uitstekend in de scheppingsperiode van 1 september t/m 4 oktober, maar elke dag leent zich ervoor om te beginnen. Vragen die in deze tijd aan bod kunnen komen zijn: Waarom duurzaamheid? Wat is duurzaamheid? Wat hebben christelijke geloof en duurzaamheid met elkaar te maken? Heeft de kerk een eigen insteek als het gaat om duurzaamheid? Wat kan duurzaamheid betekenen voor onze lokale geloofsgemeenschap?

Richten
Geef nuchter en concreet richting aan de bezinning en stel een actieplan op. Kies één aspect van kerk-zijn uit en probeer duurzaamheid hierop toe te passen.

Actie
Voer bovenstaand actieplan uit.

Viering
Vier uitbundig het feest van de schepping en de Schepper. De tijd hieraan voorafgaand leent zich goed om teleurstellingen, tekortkomingen en starheid van het afgelopen jaar een plek te geven.

Opnieuw
Bezin je opnieuw op duurzaamheid, verken de nieuwste ontwikkelingen en geef het stappenplan opnieuw vorm.

SUGGESTIES

Literatuur

Barnard, Willem (2006). *Een winter met Leviticus*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Boersema, J.J. (1997). *Thora en Stoa, over mens en natuur. Een bijdrage aan het milieudebat over duurzaamheid en kwaliteit*. Baarn: Callenbach.

Borgman, E. (derde druk 2008, 2006). *Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur*. Kampen: Uitgeverij Klement & Erik Borgman.

Deurloo, K. (2008). *Schepping. Van Paulus tot Genesis*. Kleine Bijbelse Theologie Deel IV. Kampen: Uitgeverij Kok.

Duchrow, U. & G. Liedke (1989). *Sjalom, de schepping bevrijding, de mensen gerechtigheid, de volkeren vrede. Een bijbels-theologische handreiking bij het conciliair proces*. 's-Gravenhage: Boekencentrum en Driebergen: Kerk en Wereld.

Elzinga, C. & C. Hogenhuis (red.) (2000). *Grond onder onze voeten. Duurzame welvaart, christelijke spiritualiteit en intimiteit met de natuur*. Kampen: Uitgeverij Kok en auteurs.

Goudzwaard, B. en Wal, K. van der (red.) (2006). *Van grenzen weten – Aanzetten tot een nieuw denken over duurzaamheid*. Budel: Damon.

Guigui, A. (2004). *Oude bron, levend water. Spiritualiteit van de joodse geloofstraditie*. Tielt: Uitgeverij Lannoo.

Haan, R. (2005). *Economie van de eerbied – Kanttekeningen bij het bijbelse spreken over geld en goed*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.

Hogenhuis, C. (2006). *Leven alsof het niet op kan – Over welvaart, kwaliteit van leven en duurzaamheid*. Budel: Damon.

Juffermans, J. (2006). *Nut & Noodzaak van de Mondiale Voetafdruk – Over de mondiale gebruiksruimte, duurzaamheid en mensenrechten*. Rotterdam: Lemniscaat.

Kerk en Milieu (2008). *Levend Huis, eco-spiritualiteit en schepping*.

Noordegraaf, H. (2008). *Voor wie nemen wij de hoed af? Enige gedachten over diaconiewetenschap*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar diaconaat.

Opschoor, J.B. (2005). *Neoliberaal Kapitalisme, Gerechtigheid en Duurzaamheid: de Accra-Declaratie van de World Alliance of Reformed Churches*. Utrecht: Oikos.

Saint-Exupéry, de A. (1943). *De Kleine Prins*. Rotterdam: Ad. Donker

The Anchor Bible

World Biblical Commentary

Materiaal

DISK, *Materiaal voor viering en gesprek 2002 'Werken aan voedsel'*. Zie www.disk-arbeidspastoraat.nl.

DISK, *Materiaal voor viering en gesprek 2005 'Werken met waarden – Kerken en maatschappelijk verantwoord ondernemen'*.

DISK, *Materiaal voor viering en gesprek 2006 'De wereld wordt kleiner, denk ruim! – Accra en de Millenniumdoelen'*.

DISK, *Materiaal voor viering en gesprek 2007 'Driemaal duurzaam – Economie, mens en natuur in balans'*.

Kerk en Milieu, materiaal voor vieringen rond de zeven scheppingsdagen. Zie: www.kerkenmilieu.nl.

Kerk in Actie, materiaal rond het thema 'Zoek de balans'. Zie: www.kerkinactie.nl/40dagentijd2007.

Michacursus: Deze cursus stimuleert een diaconale en duurzame levenstijl onder gemeenteleden en belangstellenden. De Michacursus is ontwikkeld door een samenwerkingsverband van Kerk in Actie, Tear, Stichting Present en EB Media. Cursusmateriaal voor deelnemers en cursusleiders is te bestellen via www.michacursus.nl.

LANDELIJK BUREAU DISK

Landelijk bureau DISK is een oecumenische stichting die zich richt op het brede terrein van *Geloof en Economie*. Opdrachtgevers, financiers en doelgroepen van DISK zijn de kerken in hun missionair-diaconale betrokkenheid op het terrein van *Geloof en Economie*.
De missie van DISK is om gehoor te geven aan de roeping van Godswege dat ieder mens, met de mogelijkheden die hem of haar eigen zijn, bestemd is om onderweg te zijn naar Gods rijk van gerechtigheid en vrede. In dat onderweg zijn participeert ieder mens op kritische wijze in de economie, geïnspireerd door het geloof dat gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping het beloftevolle perspectief vormen voor de economie.

COLOFON

OndersteBoven is een tijdschrift uitgegeven door landelijk bureau Dienst in de Industriële samenleving vanwege de Kerken als communicatiemedium van het programma *Geloof en economische participatie* en verschijnt in ieder geval eens per kwartaal.

22e jaargang nummer 4, 4e kwartaal 2008

Bron tekst achterzijde: *De Nederlandse Kinderpoëzie in 1000 en enige gedichten*. Verzameld door Gerrit Komrij. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam 2008, p.946.
Foto's: Archief Reinier van den Berg (p.36), archief bisdom Rotterdam (p.13), archief Gierzwaluwbescherming Nederland (p.54), archief Landelijk bureau DISK (p.25), archief Eemlandhoeve (p.59), archief Oud-Katholieke Kerk van Nederland (p.16), archief Han Wilmink (p.42 en 43), Toon van Driel (scan p.3), Jan Jorrit Hasselaar (p.12, 38, 47 en 56), IPCC (p.6), Jaap de Jager (p.8), KNA Bild (p.22, 26, 29, 53, 57, 60 en 61), Chris Pennarts Fotografie (4, 18 en 51) en Photos.com (cover, p.3, 9, 15, 20, 28, 30, 32, 40, 45, 49, 63, 66 en scan p.4).
Tekening: Antoine de Saint-Exupery (p.34).
Schilderij: Marc Chagall (p.62).

Deelnemers expertmeeting en/of gebruikersraadpleging: Bert Altena, René van Bemmel, Rina Bitter, Jaap Breekveld, Irmgard Busch, Hub Crijns, Nelleke Drop, mw. Dijkstra, Lida Eilander, Gert de Gans, Christiaan Hogenhuis, Wim de Jong, Martien de Jonge, Jan Joost Kessler, Jan Kinneging, Rachel Kinneging, Roel Knijff, Huub Lems, Hans Levelt, Jan Willem Menkveld, Frank Mulder, Riet van Tuil, Daan Verbaan, Femke Visser, Gea van der Velde, Maarten Versteeg, Carla van der Vlist en Louke van Wensveen.

Redactie: Hub Crijns, Gerard van Eck, Jan Jorrit Hasselaar, Trinus Hoekstra
Eindredactie: Gerard van Eck
Basislay-out: Hans van Eck Grafische Vormgeving, Boskoop
Zet- en drukwerk: Uitgeverij Narratio, Gorinchem

OndersteBoven is gedrukt op acid free mc papier, dat wil zeggen: hout- en chloorvrij.

OndersteBoven wordt onder abonnees gratis verspreid. Abonnees ontvangen jaarlijks een verzoek om een vrijwillige bijdrage. Het richtbedrag voor een gift is € 20,- per jaargang, ook voor groepsabonnementen en instellingen.
Gironummer 141211 t.n.v. OndersteBoven/DISK.
De prijs van losse nummers: € 2,50 excl. portokosten.
Voor abonnementen, losse nummers en correspondentie: Landelijk bureau DISK, Luijbenstraat 17, 5211 BR 's-Hertogenbosch, telefoon 073 - 6128201, e-mail info@disk-arbeidspastoraat.nl, homepage: www.disk-arbeidspastoraat.nl.

Overname van artikelen toegestaan na overleg met de redactie

ISSN 0921 3627

Wereld

Op school leren wij,

de wereld is een bol.

Maar ik denk weleens,

hij is wel erg vol.

Met mensen, dieren,

landen en water.

Er zijn ook vulkanen

met een diepe krater.

Ik vraag me weleens af, wereld

word jij nooit eens moe?

Wil jij nooit eens naar bed toe?

Maar jij draait altijd maar door,

daar zijn wij wel erg blij mee.

Manon van Holstein

groep 5